

ՓԻՐՈՒԶ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ
PIRUZ MNACAKANIAN

ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ.
ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ORMIANIE POLSCY.
SPUŚCIZNA
RĘKOPIŚMIENNA

ԿԱՐՏՎԵԼ Է ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԻ ՀԱՎԱԲԱԾՈՒՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ
NA PODSTAWIE ZBIORÓW RĘKOPISÓW MATENADARANU

ՓԻՐՈՒՋ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ
ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ. ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՓԻՐՈՒՋ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ. ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՎԵԼ Է ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

*Լվովում հայկական թեմի հիմնադրման
650-ամյակի (1367-2017) առթիվ*

*Հրատարակվել է Հայաստանի Հանրապետությունում
Լեհաստանի Հանրապետության դեսպանատան ֆինանսական աջակցությամբ*

Երևան 2017

PIRUZ MNACAKANIAN

ORMIANIE POLSCY. SPUŚCIZNA RĘKOPIŚMIENNA

NA PODSTAWIE ZBIORÓW RĘKOPISÓW MATENADARANU

*Z okazji 650-lecia utworzenia biskupstwa
ormiańskiego we Lwowie (1367–2017)*

*Publikacja powstała dzięki wsparciu finansowemu
Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Armenii*

Erywań 2017

ՀՏԴ 09:93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3
Մ 831

Խմբագիր՝ Գայանե Ալավերդյան
Լեհերեն թարգմանությունը՝ Փիրուզ Մնացականյանի
Լեհերենի խմբագիր՝ Յոաննա Վոլանսկա
Անգլերեն համառոտ ակնարկը՝ Յոաննա Վոլանսկայի
Լուսանկարները՝ Հրայր Բազե Խաչերյանի և Մատենադարանի թվայնացման բաժնի
Գրաֆիկական ձևավորումը՝ Ժասմենա Հակոբյանի

Redakcja: Gajane Alawerdian
Tłumaczenie na język polski: Piruz Mnacakanian
Redakcja językowa i korekta: Joanna Wolańska
Streszczenie angielskie: Joanna Wolańska
Zdjęcia: Hrajr Baze Chaczerian, Dział Digitalizacji oraz Obsługi Strony Internetowej
Opracowanie graficzne: Żasmena Hakobian

Մնացականյան Փիրուզ

Մ 831 Լեհահայեր. ձեռագրական ժառանգություն/ Փ. Մնացականյան.- Եր.: Ասողիկ, 2017.- 140 էջ:

ՀՏԴ 09:93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3

*Խորին շնորհակալությունս եմ հայտնում բոլոր նրանց,
ովքեր իրենց գործուն մասնակցությամբ,
խորհուրդներով և բարեկամեցությամբ նպաստել են
սույն աշխատության արեղծմանը:*

*Wyraży głębokiej wdzięczności składam wszystkim,
którzy przyczynili się do powstania niniejszej publikacji –
zarówno działaniem, jak i poradami czy życzliwością.*

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՆԱԽԱԲԱՆ 8

ԼԵՀԱՀԱՅ ԳՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ 12

ՄԱՍ I.

ԼԵՀ-ԼԻՏՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԳՐԻՉՆԵՐԸ 17

Տեղացիներ 18

Եկվորներ 22

Երեք անվանի լեհահայեր. Սիմեոն Լեհացի, Սյրեփանոս Լեհացի, Սյրեփանոս Ռոշքա 26

«Լեհացի» գրիչներն արտասահմանում 34

ՄԱՍ II.

ԻՆՉ ԷԻՆ ԳՐՈՒՄ. ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 39

Ծիսակրոնական բովանդակության ձեռագրեր 40

Տարաբնույթ ձեռագրեր՝ քերականություններ, տոմարագիտական երկեր, պատմական արժեք ներկայացնող գործեր, բառարաններ, բժշկարաններ, թարգմանություններ, այլագրություն 42

ՄԱՍ III.

ՌԻՄ ՀԱՄԱՐ ԷԻՆ ԳՐՈՒՄ. ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒՍԱՑՈՂՆԵՐԸ ... 71

Տեղացի ստացողներ 73

Պարվիրապու-ստացողների արտասահմանյան շրջանակը 84

ՄԱՍ IV.

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՏԱՌԻԿ-ՊԱՀՊԱՆԱԿՆԵՐ, ԿԱԶՄԵՐ, ԱՍՏԱՌՆԵՐ 89

Պարկերազարդ ձեռագրեր 113

Լեհահայերի կողմից վերանորոգված ձեռագրեր 131

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ 132

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ 139

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
RĘKOPISY ORMIAŃSKIE W DAWNEJ POLSCE. ZARYS	12

ROZDZIAŁ I. ORMIAŃSCY KOPIŚCI W DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

<i>Miejscowi</i>	18
<i>Przybysze</i>	22
<i>Trzej słynni Ormianie polscy: Symeon Lehacy, Stefan Lehacy i Stefan Roszka</i>	26
<i>„Polscy” kopiści zagranicą</i>	34

ROZDZIAŁ II. CO KOPIOWANO: GATUNKI PIŚMIENNICTWA.....

<i>Teksty religijne</i>	40
<i>Varia: gramatyki, kalendarze, kroniki historyczne, słowniki, traktaty medyczne, przekłady, alografia</i>	42

ROZDZIAŁ III. DLA KOGO KOPIOWANO; ZLECENIODAWCY – WŁAŚCICIELE RĘKOPISÓW

<i>Miejscowi</i>	73
<i>Zagraniczny krąg właścicieli</i>	84

ROZDZIAŁ IV. OPIS MATERIALNY RĘKOPISÓW: KARTY OCHRONNE, OPRAWY, PODSZEWKI

<i>Iluminacje rękopisów</i>	113
<i>Rękopisy odnawiane przez Ormian polskich</i>	131

ZAMIAST EPILOGU	132
-----------------------	-----

WYKAZ SKRÓTÓW	139
---------------------	-----

ՆԱԽԱԲԱՆ

2017 թ.-ին լրացավ Լեհաստանի Կազիմիր Մեծ թագավորի՝ հայոց Գրիգոր Եպիսկոպոսին շնորհած արտոնագրի 650-ամյակը: 1367 թ.-ի հունվարի 20-ին թվագրվող այս հրովարտակը Լեհական թագավորության հայ համայնքին հասցեագրված հնագույն փաստաթուղթն է: Համաձայն հրովարտակի՝ Լվովը հռչակվեց որպես հայոց Եպիսկոպոսի աթոռանիստ քաղաք և միաժամանակ համայնքի հոգևոր ու աշխարհիկ կենտրոն: Այնտեղ, ինչպես սահմանում էր արքայական հրովարտակը, տեղի համայնքը հնարավորություն կունենար ազատորեն *«իր իրավունքի և հավատքի մեջ մնալու, դրանք պահպանելու ու դրանցից օգտվելու՝ ըստ հայոց սովորույթի և կարգի»*:

Ողջ տարվա ընթացքում բազմաթիվ միջոցառումներ տեղի ունեցան ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Լեհաստանում: Հայաստանյան միջոցառումների շարքին է դասվում Մատենադարանում կազմակերպած, լեհահայ գրչությանը նվիրված առաջին ցուցահանդեսը: Սույն հրատարակությունը ևս հորեյանական միջոցառումների մաս է կազմում և իր բնույթով եզակի է, քանի որ առաջին աշխատությունն է՝ նվիրված Մատենադարանում պահվող լեհահայ գրչությանը: Գրչություն եզրույթը չենք սահմանափակել միայն ձեռագրեր գրելու արվեստ հասկացությամբ, այլ ընդարձակել ենք՝ սույն աշխատության մեջ ընդգրկելով ոչ միայն Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում գրված և այժմ Մատենադարանում պահվող ձեռագրերը, այլ նաև այն ձեռագրերը, որոնք գործածվել են լեհահայ միջավայրում և պահվել ու վերանորոգվել են տեղի համայնքի կողմից: Անդրադարձել ենք Լեհական թագավորության սահմաններից դուրս գործող, սակայն իրենց «լեհացի» համարող գրիչների գրական ժառանգությանը:

Աշխատությունը նվիրված է լեհահայ գրչության՝ Մատենադարանում պահվող ձեռագրերին, որոնք լեհահայ գրական հարուստ ժառանգության մաս են կազմում: Այդ ձեռագրերը դարերի ընթացքում ստեղծել է Լեհ-լիտվական թագավորության հովանու ներքո գործող հայ համայնքը (հայ առաքելական ու հայ կաթոլիկ), որը եկել և այստեղ է հանգրվանել պատմական Հայաստանի ու աշխարհասփյուռ հայկական գաղթավայրերի գրեթե բոլոր անկյուններից և ստեղծագործել է դասական ու իրենց խոսակցական հայերենով, հայատառ լեհերենով ու հայատառ ղփչադերենով, լեհերենով ու լեհատառ հայերենով, լատիներենով: Այսքան տարբեր լինելով հանդերձ՝ միավորված մեկ ընդհանուր հասկացության ներքո՝ Լեհ-լիտվական թագավորության հայ համայնք:

WSTĘP

W 2017 roku mija 650 lat od nadania przez króla Polski Kazimierza Wielkiego przywileju biskupowi ormiańskiemu Grigorowi (Grzegorzowi). Datowany 20 stycznia 1367 roku, przywilej ten jest najstarszym znanym dokumentem adresowanym wyłącznie do Ormian. Zgodnie z jego postanowieniami Lwów stał się siedzibą biskupa ormiańskiego, a jednocześnie duchowym i kulturowym centrum gminy ormiańskiej w dawnej Polsce, gdzie diaspora ormiańska uzyskała pozwolenie „na pozostawanie i trwanie w swoim prawie i wierze, i tych używanie, w sposób i według zwyczaju Ormian”.

Przez cały jubileuszowy rok, zarówno w Armenii, jak i w Polsce, odbywały się różne imprezy upamiętniające tę ważną rocznicę. Do ormiańskich obchodów zalicza się zorganizowana w Matenadaranie pierwsza wystawa zabytków piśmiennictwa ormiańskiego z dawnej Polski. Niniejsza publikacja, będąca częścią wydarzeń jubileuszowych, jest również pierwszym opracowaniem, które omawia rękopisy ormiańskie z terenów dawnej Rzeczypospolitej, obecnie przechowywane w zbiorach Matenadaranu. Ujęto w nim nie tylko te księgi, które zostały skopiowane w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej, ale także i takie, które funkcjonowały w tutejszych gminach, były przez nie przechowywane i odnawiane. Wzięto pod uwagę również dzieła skrybów ormiańskich, którzy – choć działali poza granicami Królestwa Polskiego – uznawali się za kopistów „polskich”.

Niniejsze opracowanie jest poświęcone przechowywanym obecnie w Matenadaranie zabytkom piśmiennictwa ormiańskiego z dawnej Polski, które są częścią bogatego dorobku literackiego Ormian polskich. Zabytki te zgromadziła diaspora ormiańska w ciągu swej wielowiekowej obecności na ziemiach Królestwa Polskiego – wierni Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego czy Kościoła ormiańskokatolickiego, którzy osiedlali się tu, przybywając z różnych ziem historycznej Armenii i zakątków diaspory ormiańskiej niemal z całego świata. Tworzyli oni w języku ormiańskim – zarówno w jego wersji klasycznej, jak i rozmaitych dialektach, a także po ormiańsko-polsku (język polski zapisany za pomocą alfabetu ormiańskiego) czy ormiańsko-kipczacku (język pochodzenia turkijskiego zapisany za pomocą liter alfabetu ormiańskiego), po polsku czy po polsko-ormiańsku (język ormiański zapisany za pomocą alfabetu polskiego), a także po łacinie. Mimo tej różnorodności określa się ich wspólnym mianem: ormiańskiej diaspory dawnej Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej.

No humilis dei gra Rex polonie notissimus quibz expedit Vmcesf Q ob pbaria mia
Dni Gregorij Epi Lincienoz et legationis industria quibus apud nos fidedignos testimonio omenda
tur eadem Dno Gregorio in ira Emate Lamburza refideras psonalem facienda in suo iure et fide
pmanendi et pferendi et nois. Securi modo et pfecte dnm et condmno plenam ac
diuodum facultatem pmissores Vmcesf et singulis. Carpatanis. Dmguinis etisqz officialibz in Regno
meo confectis me dca me Dacno seu Lngione indolam meamum dum Gregorium in pmissis et
qualibz pmissis impedunt sed potius pmonent me que sub obedi decemtes eam qz necesse
precto Dno Gregorio a melibata mia Emate Lamburza pns lra nullus sit volens seu mondia
haz sub me mactat as Engillo testimonio lra Dacny in Lamburza in Vigilia lre Agathe Vmgi
me gloriose sub Anno dni millesimo Trecentesimo Quagesimo Sextimo.

Մենք՝ Կազիմիր, կամրքն Աստուծո արքա Լեհաստանի, հայտարարում ենք ամենքին, ում որ հարկն է, որ Տեր Գրիգորին՝ հայոց եպիսկոպոսին, ըստ իր ազնիվ ծառայության և օրինապաշար ձգտումի, որոնց մասին ունենք հավատարմագույն անձանց հավաստումը, արտոնում ենք և շնորհում լիակատար իրավունք՝ հիմնել անձնական նարայայր մեր Լամբորգ քաղաքում՝ իր իրավունքի և հավաքքի մեջ մնալու, դրանք պահպանելու ու դրանցից օգտվելու՝ ըստ հայոց սովորության և կարգի: Արգելում ենք [միաժամանակ] բոլորին և առանձին՝ ավագանիներին, քաղաքացիություններին և այլ մեր տերության մեջ կարգված պաշտոնյաներին դեմ դուրս գալ մեր այս արտոնությանը և առատ շնորհին, այլ ընդհակառակը՝ [կարգադրում ենք] աջակցել հիշյալ Տեր Գրիգորին տվյալ և այլ ձեռնարկումներում մեր ողորմածությունից զրկվելու սպառնալիքով: Սահմանում ենք նաև, որ հիշյալ Տեր Գրիգորի՝ մեր Լամբորգ քաղաքը լքելու պարագային, ներկա գիրը կկորցնի իր ուժն ու կարևորությունը: Արտոնագիրը հաստատված է մեր արքայական Մեծության կնիքով:

Տրված է Լամբորգում՝ երանելի կույս Ագնեսի տոնի նախօրեին՝ Տիրոջ հազար երեք հարյուր վաթսունյոթ թվականին:

թարգմ.՝ Ալբերտ Ստեփանյան և Փիրուզ Մնացականյան

Լեհաստանի թագավոր Կազիմիր Մեծի՝
հայոց Գրիգոր եպիսկոպոսին շնորհած
արտոնագիրը, 1367 թ., հունվարի 20
AGAD, ZDPer., գույքահամար 6197

Przywilej króla Kazimierza Wielkiego
dla biskupa ormiańskiego Grigora,
wydany 20 stycznia 1367 roku
AGAD, ZDPer., sygn. 6197

My Kazimierz, z Bożej łaski król Polski, czynimy wiadomym wszystkim, którym należy, że ze względu na wypróbowane zasługi pana Gregoriusa, biskupa Ormian, i wytrwałą wierność, przez które jest nam zalecany świadectwem wiarygodnych, temuż panu Gregoriusowi w mieście naszym Lwowie na uczynienie osobistej rezydencji, na pozostawanie i trwanie w swoim prawie i wierze, i tych używanie, w sposób i według zwyczaju Ormian, dajemy i przyznajemy zupełne prawo, zakazując wszystkim i każdemu z osobna: starostom, burgrabiom i innym urzędnikom w Królestwie naszym ustanowionym, ażeby się nie ważyli występować przeciw nadaniu naszego daru czy to szczodrości, a raczej wspomnianego pana Gregoriusa przy wymienionych i każdym z wymienionych wspomagali, pod utratą łaski naszej. Postanawiamy wszakże, że w razie opuszczenia przez wspomnianego pana Gregoriusa tegoż naszego miasta Lwowa, obecny przywilej nie będzie miał żadnej ważności czy znaczenia. To wszystko pod świadectwem naszej pieczęci majestatycznej.

Dane we Lwowie, w przeddzień błogosławionej Agnieszki, chwalebnej dziewicy, pod Rokiem Pańskim tysiąc trzysta sześćdziesiątym siódmym.

z łaciny tłum. Krzysztof Stopka

ԼԵՀԱՀԱՅ ԳՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

REKOPISY ORMIAŃSKIE W DAWNEJ POLSCE. ZARYS

Ձեռագիր գրքի նկատմամբ տաճած առանձնահատուկ վերաբերմունքով հայերը միանգամայն տարբերվում են այլ ազգերից, որոնք ևս ունեցել են ձեռագրեր ընդօրինակելու ավանդույթներ: 13-րդ դարի հայկական մի ձեռագրում կա մի գրառում, որը կարելի է վերագրել նաև լեհահայ համայնքին: Համաձայն այդ գրառման՝ հավերժական կյանքի արժանանալու համար մարդիկ բարի գործեր են կատարում: Ըստ գրչի՝ բարի գործը եկեղեցու կառուցումն է, խաչ կանգնեցնելը և ձեռագիր ստեղծելը: Այսպիսով, ձեռագիր գրելը դիտարկվել է որպես դեպի հավերժական կյանք տանող ճանապարհներից մեկը: Ձեռագիր գիրքը մարդու մասին հավերժական հիշողություն թողնելու միջոցն էր:

Wyjątkowy stosunek Ormian do rękopisów, zwłaszcza ręcznie przepisanych dzieł religijnych, wyróżniał ich od innych nacji, wśród których także istniała tradycja kopiowania ksiąg. W jednym z XIII-wiecznych kolofonów ormiańskich kopista zostawił notkę, która może być śmiało zastosowana do środowiska Ormian polskich. Napisał w niej, że dla osiągnięcia życia wiecznego ludzie robią dobre uczynki, do których, według niego, zaliczało się zbudowanie kościoła, zrobienie krzyża albo stworzenie rękopisu. A zatem, przepisanie kodeksu było jedną z dróg wiodących do życia wiecznego. Książka miała zapewnić człowiekowi wieczną pamięć.

Ձեռագիրը, հատկապես կրոնական բովանդակությամբ, ընկալվել է որպես «անկողոպտու գանձ» Երկնային Երուսաղեմում: Հետևաբար Աստծո օրհնությանն էին արժանանալու բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցում էին գրքի ստեղծմանը կամ նորոգմանը: Հայ իրականության մեջ ձեռագիրը դիտվել է որպես կենդանի արարած: Այդ մասին են վկայում գրքերին տրվող բնութագրությունները, որոնք սովորաբար կիրառվում են շնչավոր առարկաների դեպքում: Անհավատների, այսինքն՝ ոչ քրիստոնյաների ձեռքում հայտնված ձեռագիրն ընկալվել է ոչ թե որպես ավար, այլ որպես կենդանի էակ, որին պետք էր «ազատել գերությունից»: Հիշատակարաններում հաճախ գրիչները դիմում էին ընթերցողին՝ խնդրելով վտանգի կամ պատերազմների դեպքում հոգալ եկեղեցիներում պահվող ձեռագրերի մասին, իսկ վտանգն անցնելուն պես վերադարձնել ձեռագրերը: Հետևաբար, ձեռագրերի ընդօրինակումը, բացի իր բուն նշանակությունից, ունեցել է նաև կարևոր այլ գործառնություններ: Լեհահայ գրչության պատմությունը պետք է այս համատեքստում դիտարկել:

Rękopis, zwłaszcza o treści religijnej, traktowany był jako „niezbywalny skarb” w Niebiańskiej Jerozolimie. Stąd też błogosławieństwo Boże miało objąć tych, którzy brali udział w powstaniu kodeksu albo go odnawiali. Rękopis traktowany był bowiem jak istota żywa. Świadczą o tym choćby używane w

opisach ksiąg określenia zwyczajowo odnoszone do ludzi (a nie przedmiotów). Księgi, które dostały się w ręce innowierców, nie-chrześcijan, traktowano nie jako materialny łup, lecz istoty żywe, które należało „wybawić z niewoli”. W kolofonach często spotyka się apel do czytelników, by w razie niebezpieczeństwa lub wojen zabrali z kościołów także rękopisy, zaś po ustąpieniu zagrożenia przynieśli je tam z powrotem. Kopiowanie książek zatem nie zawsze wynikało jedynie z zainteresowań bibliofilskich, ale miało też inne ważne funkcje. W takim właśnie kontekście należy postrzegać dzieła piśmiennictwa ormiańskiego w dawnej Polsce.

Լեւ-իտվական թագավորության հայ համայնքը, որը ժամանակին Նոր Զուղայի (Իրան) և Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքների հետ միասին ամենահարուստն ու ազդեցիկներից մեկն էր, իր բազմադարյա գոյության ընթացքում հավաքել էր մեծ քանակությամբ հայկական արժեքավոր ձեռագրեր: Տեղի հայաշատ կենտրոններում պահվում էին պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության, Դրիմի, ինչպես նաև այլ գաղթավայրերի տարբեր գրչատներում ընդօրինակված ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերի մեջ կային մեծարժեք օրինակներ՝ Կիլիկիայի թագավորական ընտանիքի անդամներին պատկանող, հայ միջնադարյան անվանի մատենագիրների կողմից ընդօրինակված կամ նրանց գրչին պատկանող ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերն իրենց հետ Լեհական թագավորություն էին բերում հայ եկվորների չղաղաբող հոսքերը: Մի մասն էլ ձեռք էին բերել տեղի մեծահարուստ հայ առևտրականները: Այդ ձեռագրերը ոչ միայն պահվել, այլ նաև ընդօրինակվել ու վերանորոգվել են տեղի հայ համայնքի շնորհիվ ու տարածվել լեհահայ կենտրոններ այցելող հայ և օտարազգի պատվիրատուների համար արված ընդօրինակությունների միջոցով: Ժամանակի ընթացքում համայնքում ամբարված ձեռագրական այդ ժառանգությունը հարստացվել է լեհահայ միջավայրում ստեղծված բազմաբովանդակ գրականությամբ:

Ormiańska diaspora dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która w swoim czasie – obok Ormian Nowej Dżulfy (Iran) oraz Konstantynopola – była jedną z najbogatszych i najbardziej wpływowych, w ciągu swojej wielowiekowej obecności na ziemiach Królestwa Polskiego zgromadziła liczne i cenne rękopisy. W miejscowych ośrodkach ormiańskich przechowywano księgi skopiowane w różnych skryptoriach historycznej Armenii, ormiańskiego Królestwa Cylicji, Krymu oraz innych gminach ormiańskich. Były wśród nich egzemplarze wielkiej wartości: należące do

władców Cylicji, do wybitnych przedstawicieli kultury ormiańskiej w średniowieczu czy też skopiowane przez nich. Księgi te docierały na tereny dawnej Polski wraz z nieustannie tam napływającymi falami emigrantów ormiańskich. Niektóre rękopisy nabywali miejscowi zamożni kupcy. Były one nie tylko przechowywane, lecz także kopiowane czy odnawiane przez miejscowe gminy, a także rozpowszechniane w formie darów dla odwiedzających gminy członków delegacji ormiańskich i zagranicznych. Z czasem do zgromadzonych przez gminy ormiańskie rękopisów dołączyły różnorodne dzieła literatury, które powstały już na miejscu.

Լեւ-իտվական թագավորության հայկական կենտրոններում պահվող ձեռագրերն առաջացնում էին ժամանակակիցների հիացմունքը: 17-րդ դարի երկու հայ հեղինակ՝ մատենագիր Սիմեոն Լեհացին ու պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին արժեքավոր վկայություններ են թողել ձեռագրական այդ ժառանգության մասին:

Ըստ Դավրիժեցու՝ Լվովի Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցում «կար գանձարուն, իսկ նրա մեջ՝ բազմաթիվ գրքեր [...] Գրքերը ավելի քան հազար կտոր էին, բոլորն էլ ընդհանուր, պատմական ու ուսուցողական»: Սրանց մեջ կային ոսկեկազմ աստվածաշունչներ, ավետարաններ, շարակնոցներ և այլ բազմաթիվ գրքեր: Շատ ձեռագրեր այնուհետև հասան Հայաստան, «որ տեսնողները սքանչանում էին», վկայում է պատմիչը:

Սիմեոն Լեհացին նշում է հինգ հարյուրամյակի ընթացքում Լեհական թագավորության «աստվածասեր տանուրեղների, բարի և երկյուղած կանանց ու տանտիրիկանց» կողմից նվիրաբերած գանձերի մասին, այդ թվում՝ «արծաթապար, ոսկիակազմ, մագաղաթ, ոսկեգիր բազում Ավետարանների ու Շարականների՝ ոսկով ու լաջվարդով, պատմական պատկերներով նկարված, երկուսից երեք հարյուր ազնիվ վարդապետական ձեռագրերի՝ դուրս եկած թագավորական գանձարնից, մանավանդ Սսից, նաև Կաֆայից և այլ անթիվ ազնիվ ձեռագրեր», որ պահվում էին Լվովում: Լեհացին Լեհաստանի հայոց բարքերն ու բարեգործությունները թվարկելիս վկայակոչում է նաև նրանց գիրք նվիրելու սովորության մասին. «Ինչքան այլ քաղաքներում չբավոր քահանա կամ աղքատ եկեղեցի լինի, Լվովից թե՛ զգեստ են ուղարկում, թե՛ գիրք»:

Rękopisy przechowywane w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej wzbudzały podziw współczesnych. Dwaj autorzy ormiańscy z pierwszej połowy XVII wieku – bibliofil Symeon Lehacy

oraz historyk Arakel z Tebryzu – zostawili na ten temat cenne wzmianki. Ten ostatni informował, że w ormiańskiej katedrze Lwowa „był [...] skarbiec, w nim zaś wielka liczba ksiąg [...]”. Ksiąg było ponad tysiąc woluminów, a wszystkie wielkiej rzadkości i wartości [...], wśród nich: biblie, ewangelie i zdobione złoconymi zbiorami szarakanów (czyli hymnów kanonicznych) i wiele innych ksiąg. A wiele z nich, które znalazły się później w Armenii, „w podziw wprawiały wszystkich, którzy je oglądali”.

Z kolei Symeon Lehacy wspominał o darach przekazywanych Kościołowi ormiańskiemu w Polsce w ciągu pięciu lat przez „miłujących Boga dostojników oraz dobre i bogobojne kobiety” z Królestwa Polskiego. Były wśród nich „[...] liczne oprawione w srebrne i złote okładki, pergaminowe, pisane złotem ewangelie i zbiorami szarakanów, iluminowane złotem i lazurytem oraz znakomitymi obrazami, od 200 do 300 wybornych dzieł teologicznych, pochodzących ze skarbów królewskich, zwłaszcza z Sis, a także z Kaffy”, które przechowywano we Lwowie. Wymieniając obyczaje i tradycje Ormian polskich, Lehacy wspominał o zwyczaju obdarowywania między innymi książkami: „[...] gdy w innych miastach jest ubogi ksiądz czy biedny kościół, ze Lwowa wysyłają szaty czy rękopisy”.

Լեւհահայ համայնքում պահվող գրչական ժառանգությունը հիացմունք էր պատճառում նաև օտարներին: Հայտնի է, որ Լեւհական թագավորության կանցլեր, Զամնոչ քաղաքի հիմնադիր Յան Զամոյսկու գրադարանում կար հայկական ձեռագրերի հավաքածու:

Լեւհահայ համայնքում պահվող հայկական ձեռագրերով հետաքրքրվել է 16-րդ դարի երկրորդ կեսին Լեւհաստան այցելած պապական նվիրակ Զիովաննի Ֆրանչեսկա Կոմենտոնեն: Լվովի և Կամենեցի հայկական եկեղեցիներ այցելության ժամանակ նա խնդրել է ցույց տալ եկեղեցական ձեռագրապահոցները, որից հետո պատվիրել է հայկական երկու հին ձեռագրի ընդօրինակություն (13-րդ դարի հեղինակ Գևորգ Սկևռացու «Մեկնություն Եսայյու մարգարեության» և Կամենեցում գտնվող մի հին ձեռագրից գրված Եփրեմ Ասորու 29 ճառերը պարունակող մի գործ), որն իր հետ Հռոմ է տարել: Պապական նվիրակի պատվերով արված այդ ընդօրինակություններն առաջին ազդանշանն էին այն բանի, որ Լեւհահայ համայնքում պահվող ձեռագրերի նշանակությունն այսուհետև դուրս է գուտ համայնքի կամ Հայաստանի ու Լեւհաստանի համար կարևորության շրջանակից, այդ ձեռագրերը գրավում են նաև արտաքին աշխարհի ուշադրությունը և ունեն համաեվրոպական նշանակություն:

Кsięgi przechowywane w gminie ormiańskiej wzbudzały także podziw autorów nie-ormiańskich. Wiadomo, że zbiór rękopisów ormiańskich znajdował się w bibliotece założyciela Zamościa, hetmana koronnego Jana Zamojskiego. W drugiej połowie XVI wieku zabytkami piśmiennictwa ormiańskiego w dawnej Polsce zainteresował się nuncjusz apostolski w Polsce, Giovanni Francesco Commendone. Podczas swej wizyty w ormiańskich świątyniach Kamieńca oraz Lwowa poprosił o pokazanie mu skarbów katedralnych, gdzie zobaczył przechowywane tam zabytkowe kodeksy ormiańskie. Zlecił skopiowanie dwóch z nich: komentarza do księgi proroka Izajasza autorstwa XIII-wiecznego egzegety ormiańskiego, Georga ze Skewry, oraz 29 homilii św. Efrema Syryjczyka ze starego egzemplarza znalezionej w Kamieńcu Podolskim, które zabrał ze sobą do Rzymu. Kopiowanie ormiańskich rękopisów dla nuncjusza było pierwszym sygnałem, że zasoby piśmiennictwa ormiańskiego gromadzone przez polskich Ormian mają znaczenie wykraczające poza ich wspólnotę, poza Armenię czy Polskę; że są istotne dla kultury intelektualnej całej Europy.

18-րդ դարի կեսերից Լեւ-իտական թագավորության հայկական կենտրոններում պահվող ձեռագրերով սկսեցին հետաքրքրվել Մխիթարյան միաբանության հայերը, որոնք Լեւհահայ կենտրոններ կատարած այցելությունների ժամանակ զգալիորեն համալրել են իրենց հավաքածուները: Այսօր Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարաններում պահվող արժեքավոր և հին որոշ ձեռագրեր ժամանակին կազմել են Լեւհահայ համայնքում ամբարված ձեռագրական ժառանգության մի մասը: Ավելին, Մխիթարյանների կողմից համաշխարհային նշանակություն ունեցող գրականության մի շարք հուշարձանների՝ միայն հայերեն պահպանված բնագրերի հրատարակությունն ու դրանց հիման վրա լատիներեն թարգմանությունն արված է նաև այն ձեռագրերի հիման վրա, որոնք ժամանակին պահվել են Լեւհահայ համայնքում:

W połowie XVIII wieku ormiańskimi rękopisami z Polski zainteresowali się ojcowie mechitarystów, którzy podczas odwiedzin w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej pozyskiwali rękopisy, w ten sposób znacznie wzbogacając swoje zbiory. Część starych i cennych rękopisów przechowywanych obecnie w bibliotekach zakonu mechitarystów w Wenecji czy Wiedniu niegdyś należała do zasobów gmin ormiańskich dawnej Polski. Co więcej, między

innymi na podstawie tych właśnie ksiąg ojcowie mechitaryści przygotowali wydania oraz łacińskie przekłady niektórych zabytków literatury światowej o znaczeniu ogólnokulturowym.

18-րդ դարի վերջին Լեհ-լիտվական թագավորությունն անկում ապրեց: Նրա հողերը բաժանվեցին Ռուսական և Ավստրիական կայսրությունների ու Պրուսիայի միջև: Տեղի հայ համայնքը, ըստ իր բնակության վայրի, հայտնվեց այս երեք պետություններից որևէ մեկի կազմում: Բաժանվեց ոչ միայն լեհահայ համայնքը, այլ նաև նրան պատկանող նյութական ժառանգությունը, այդ թվում՝ ձեռագրերը, որոնք հայտնվեցին Լեհական թագավորությունը բաժանած պետություններում գտնվող տարբեր հաստատություններում:

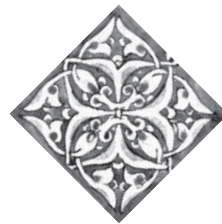
Pod koniec XVIII wieku upadła dawna Rzeczpospolita Polska-Litewska. Jej terytorium dostało się pod panowanie Rosji, Austrii i Prus, a losy państwa podzieliły gminy ormiańskie. Podziałowi uległy nie tylko gminy, lecz także ich dziedzictwo materialne, w tym także rękopisy, które znalazły się w różnych instytucjach państw zaborczych.

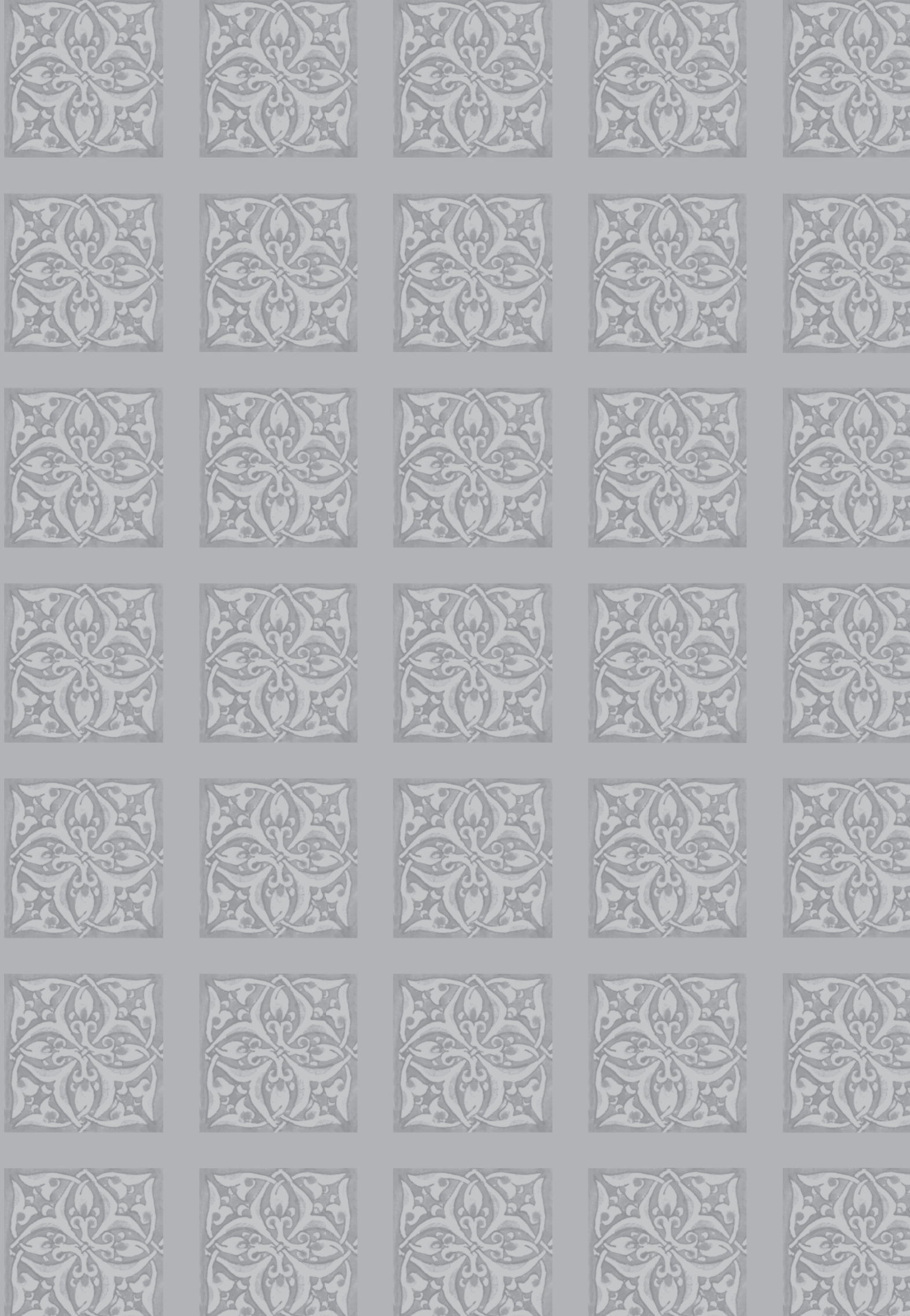
Հայկական ձեռագրերը, որոնք ստեղծվել, ընդօրինակվել կամ պահվել են Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում, ներկայումս սփռված են աշխարհի տարբեր հաստատություններում, գրադարաններում և մասնավոր հավաքածուներում: Նմանատիպ ձեռագրեր կան Եվրոպայում (Իտալիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Իռլանդիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Ուկրաինայում, Հայաստանում), Ռուսաստանում, Մերձավոր Արևելքում (Իսրայելում, Լիբանանում, Իրանում), ինչպես նաև ԱՄՆ-ում պահվող հայկական ձեռագրացուցակներում:

Rękopisy ormiańskie, które powstawały lub były przechowywane w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej są obecnie rozproszone niemal na całym świecie, w różnych instytucjach, bibliotekach czy kolekcjach prywatnych – Europy (Włochy, Niemcy, Austria, Wielka Brytania, Irlandia, Francja, Hiszpania, Rumunia, Polska, Ukraina, Armenia), Rosji, Bliskiego Wschodu (Izrael, Liban, Iran), a nawet w Stanach Zjednoczonych.

Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարանները միասին ունեն լեհահայ գրչությանն առնչվող հայկական ձեռագրերի ամենամեծ հավաքածուն: Ներկայումս այստեղ պահվում է 14-18-րդ դարերի մոտ 130 ձեռագիր: Մատենադարանի հավաքածուն աչքի է ընկնում բազմազանությամբ և բովանդակային հարստությամբ: Այստեղ են պահվում Լեհ-լիտվական թագավորության բազմաթիվ քաղաքներում և բնակավայրերում ընդօրինակված հայկական ձեռագրեր՝ գրված Լվովում, Կամենեց Պոդոլսկում, Զամոչչյում, Ստանիսլավովում, Լուցքում, Յագլովեցում: Մատենադարանում է պահվում Զամոչչ քաղաքում ընդօրինակված հայկական ամենահին ձեռագիրը՝ գրված 1595 թ.-ին, ինչպես նաև Կուտեր (Կուտի) քաղաքում գրված հայկական դեռևս միակ հայտնի ձեռագիրը՝ գրված 1732 թ.-ին: Եզակի օրինակներից է մի հիշատակարան՝ գրված Կրակովում 17-րդ դարի վերջերին:

Matenadaran, obok bibliotek zakonu mechitarystów w Wenecji oraz w Wiedniu, przechowuje największy zbiór rękopisów ormiańskich z dawnej Polski, liczący obecnie ponad 130 zabytków, datowanych od XIV do XVIII wieku. Zbiory te wyróżniają się różnorodnością i bogactwem treści. Rękopisy pochodzą z licznych miejscowości dawnej Polski: powstały we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Zamościu, Stanisławowie, Łucku i Jazłowie. To właśnie w Matenadaranie znajduje się najstarszy ormiański rękopis z Zamościa, skopiowany w 1595 roku, czy jedyny znany dziś rękopis ormiański z Kut, przepisany w 1732 roku. Do unikatów należy kolofon powstały pod koniec XVII wieku w Krakowie.

ՄԱՍ I

ԼԵՀ-ԼԻՏՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅ ԳՐԻՉՆԵՐԸ

ROZDZIAŁ I

ORMIAŃSCY KOPIŚCI W DAWNEJ
RZECZYPOSPOLITEJ

Լեհական թագավորության հայ համայնքում ստեղծված ձեռագրերն աչքի են ընկնում գրիչների բազմազանությամբ: Ձեռագրերի ընդօրինակությամբ զբաղվում էին սոցիալական, մասնագիտական, կրթական, տարիքային տարբեր պատկանելության թե՛ տեղացի, թե՛ եկվոր գրիչներ: Մարդկային կյանքի անցողիկ լինելու գիտակցությունը խթանում էր, որ գրիչները ստեղծեին իրենց համար հավերժ հիշատակ ապահովող ձեռագիր գիրք: Գրիչների մի մասի համար դա, անշուշտ, նաև ապրուստ վաստակելու միջոց էր: 16-17-րդ դարի հայ գրչության պատմության համատեքստում բացառիկ երևույթ էր լեհահայ համայնքում ձեռագիր ստեղծելու գործընթացում ներգրավված, ազնվականի տիտղոս ստացած լեհահայերի գործոնը:

Rękopisy, które powstały w ormiańskich gminach dawnej Rzeczypospolitej, wyszły spod piór wielu różnych kopistów. Tworzyli je zarówno miejscowi, jak i przybysze, którzy należeli do różnych grup społecznych, wiekowych czy zawodowych, mieli też różne wykształcenie. Świadomość krótkości życia ludzkiego przyświecała kopistom ormiańskim w dążeniu do pozostawienia po sobie „wiecznej pamiątki” – kodeksu. Dla pewnej grupy był to także sposób zarabiania na życie. Wyjątkowym zjawiskiem piśmiennictwa ormiańskiego z Polski na tle historii ormiańskiego piśmiennictwa XVI–XVII wieku było zaangażowanie w proces powstawania rękopisu także Ormian z rodzin nobilitowanych.

Տեղացիներ Miejscowi

1628 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագիրը տեղացի երեք մանկահասակ գրիչների՝ Պողոտանի որդի Խաչքոյի, Յուսքոյի որդի Միսքոյի և Ծերիկի որդի Հանգոյի գործն է: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ իրենց երկու ուսուցիչների աջակցությամբ ու հսկողությամբ ստեղծված, ամենևին ոչ մանկական բովանդակությամբ այս ընդօրինակությունն (Գրիգոր Նյուսացու «Մարդու կազմության մասին» աշխատությունը մեկնությամբ հանդերձ, ինչպես նաև Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկի մեկնությունը) իրականում երեք գրիչների առաջին ձեռագիրն է (*ՄՄ ձեռ. 466*):

Rękopis, który powstał w 1628 roku we Lwowie, został skopiowany przez trzech nastolatków –

miejscowych kopistów: Chaczka, syna Bogdana; Miska, syna Juska, i Hanga, syna Ceryka. Z kolofonu dowiadujemy się, że pracę tę wykonali z pomocą i pod nadzorem swoich dwóch mistrzów, a księga o wcale nie-dziecięcej treści: *O stworzeniu człowieka* Grzegorza z Nyssy wraz z komentarzem oraz komentarz do traktatu *O naturze ludzkiej* Nemezjusza z Emezy – była pierwszym rękopisem skopiowanym przez tych trzech kopistów (*MM, rkps 466*).

Լեհահայ գրչության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այստեղ ձեռագրերի ընդօրինակությամբ զբաղվում էին նաև լեհական ազնվական կոչումներ ստացած, տեղի համայնքում ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնող ազդեցիկ հայ ընտանիքների, ունևոր առևտրականների զավակները: Այդպիսի ընտանիքներից էր Լվովում հաստատված Դոմաժիրսքիների (Դոմաժիրսքենց/ Տոմաժիրսքենց) մեծահարուստ, ազնվականի տիտղոս ստացած ըն-

9

**Գրիգորի. Եղիսի Երևանայ. Լուսնայ. յաղագի բնութե
 ճարտար. խորին խորհրդով
 ճարտար. հոգիայ իմանալոյ. և իմարմնայ.**

Գրիգորի Եղիսի Երևանայ. Լուսնայ. յաղագի բնութե ճարտար. խորին խորհրդով ճարտար. հոգիայ իմանալոյ. և իմարմնայ. Գրիգորի Եղիսի Երևանայ. Լուսնայ. յաղագի բնութե ճարտար. խորին խորհրդով ճարտար. հոգիայ իմանալոյ. և իմարմնայ. Գրիգորի Եղիսի Երևանայ. Լուսնայ. յաղագի բնութե ճարտար. խորին խորհրդով ճարտար. հոգիայ իմանալոյ. և իմարմնայ.

Գրիգոր Նյուսացուն վերագրվող Նեմեսիոս Եմեսացու
 «Մարդու բնության մասին», Ժողովածու, 1628 թ., Լվով,
 գրիչներ՝ Խաչքո, Միսքո, Հանգո, ՄՄ ձեռ. 466

Nemezjusz z Emezy,
 O naturze ludzkiej (przypisująca się Grzegorzowi z Nyssy),
 zbiór, 1628, Lwów,
 kopiaści: Chaczko, Misko, Hanko, MM, rkps 466

տանիքը: Մատենադարանում պահվում են այս ընտանիքի որոշ անդամների, մասնավորապես մեծահարուստ առևտրական Ավետիքի որդիներ Նիկոլի և Գրիգորի ձեռքով ընդօրինակված ձեռագրեր: Դեռևս 1497 թ.-ին Սուչավայում գրված ձեռագիրն ավելի ուշ հարստացվել է Լվովում արված այլ ընդօրինակություններով, որտեղ կա Նիկոլ Լովցի Դոմաժիրսքու ընդօրինակությունը՝ 1614 թ.-ի հիշատակարանով (*ՄՄ ձև. 20*): Նիկոլ Լովցին է 1615 թ.-ին Լվովում գրված ժողովածուի մի հատվածի գրիչը (*ՄՄ ձև. 1719*): Մատենադարանում պահվում են նաև նրա եղբոր՝ Գրիգոր Դոմաժիրսքու՝ 1614 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված երկու ձեռագիր (*ՄՄ ձև. 4405, ձև. 6731*): Հետագայում՝ հասուն տարիքում, Դոմաժիրսքի եղբայրները դադարել են ձեռագրեր ընդօրինակել և զբաղվել են վաճառականությամբ՝ այն համատեղելով հայ համայնքում ազդեցիկ պաշտոններ ստանձնելու հետ: Հայտնի է, որ Նիկոլ Դոմաժիրսքին մինչև իր կյանքի վերջը զբաղեցրել է Լվովի հայ համայնքի ավագանու ղեկավարի պաշտոնը:

Jedną z cech charakterystycznych rękopisów ormiańskich z dawnej Polski było to, że ich kopiowaniem zajmowali się m.in. członkowie miejscowych nobilitowanych, zamożnych rodzin, które zajmowały wysokie pozycje w hierarchii gminy – synowie bogatych kupców. Do takich rodzin należał zamożny, uszlachcony lwowski ród Domażyrskich. Matenadaran przechowuje rękopisy skopiowane przez członków tej rodziny, zwłaszcza synów zamożnego kupca Awetika: Nikola i Grigora. Jeden z nich, księga, powstała w Suczawie jeszcze w 1497 roku, później we Lwowie została wzbogacona o nowe teksty, m.in. przepisany przez Nikola Lowcego (to znaczy „ze Lwowa”) Domażyrskiego utwór wraz z kolofonem z 1614 roku (*MM, rkps 20*). Nikol Lowcy jest także kopistą części pracy zbiorowej – rękopisu skopiowanego we Lwowie w 1615 roku (*MM, rkps 1719*). W Matenadaranie można znaleźć też dwa rękopisy (*MM, rkps 4405, rkps 6731*) przepisane przez jego brata Grigora. Później, w dorosłym życiu, bracia zaprzestali kopiowania rękopisów; trudnili się kupiectwem, jednocześnie zajmując wysokie stanowiska w gminie ormiańskiej. Wiadomo, że Nikol do końca życia pełnił funkcję starszego nacji ormiańskiej we Lwowie.

Դոմաժիրսքիների հետ ազգակցական կապ ունեցող ընտանիքից էր սերում Հովհաննես դպիր Թիխտովը՝ 1551 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագրի գրիչը (*ՄՄ ձև. 2031*): Նա ազնվականի տիտղոս ստացած թագավորական թարգմանիչների ընտանիքի զավակ էր:

1595 թ.-ին Լվովում գրված ձեռագրի գրիչը Ավետիք երեսփոխանի որդին է՝ Կրեսքոն,

որը ներկայանում է նաև Արթուն մականունով (*ՄՄ ձև. 570*):

Spokrewniona z Domażyrskimi była ormiańska rodzina Tychnowiczów, tłumaczy królewskich, z której pochodził kolejny nobilitowany kopista, diakon Howhannes (Jan) Tychnów, twórca rękopisu powstałego we Lwowie w 1551 roku (*MM, rkps 2031*). Kopistą księgi przepisanej we Lwowie w 1595 roku (*MM, rkps 570*) był Kresko, syn administratora majątku kościelnego Awetika, występujący także pod przydomkiem Artun.

Մատենադարանում պահվում է Կամենեցիի հայ վոյթ Հովուայի որդի Տեր Ներսեսի ձեռքով ընդօրինակված երեք ձեռագիր (*ՄՄ ձև. 1718, ձև. 2368, ձև. 3965*), դրանցից մեկում՝ 1624 թ.-ին Կամենեցում արված ընդօրինակությունում, Ներսեսը ներկայանում է որպես դպրապետ, իսկ մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում՝ գրված հավանաբար 1640 թ.-ին, հիշատակում է իր բարեկամ Տեր Ոսկան վարդապետին, որը հայ մշակույթի երախտավոր Ոսկան Երևանցին է, ում ջանքերով հրատարակվել է հայերեն առաջին տպագիր Աստվածաշունչը: Ի դեպ, հենց նա է այդ ձեռագրի առաջին մասի գրիչը:

W Matenadaranie znajdują się trzy rękopisy skopiowane w Kamieńcu przez księdza Nersesa, syna tamtejszego wójta ormiańskiego Holupa (*MM, rkps 1718; rkps 2368; rkps 3965*). W jednym z nich, z 1624 roku, Nerses występuje jako przełożony szkoły ormiańskiej, zaś w kolejnym, prawdopodobnie z 1640 roku, wzmiankuje swojego przyjaciela, *wardapeta* (czyli wykształconego w Piśmie Świętym „doktora”) Woskana, którego należy identyfikować z zasłużonym w dziejach Armenii pierwszym drukarzem Biblii ormiańskiej, Woskanem z Erywanii. Ten ostatni jest kopistą pierwszej części omawianego rękopisu.

Մասնագիտական առումով ձեռագրերի ընդօրինակությամբ զբաղվող գրչի դասական օրինակ է Պողոտանի որդի Զատիկը: Դատելով նրա հիշատակարանների բովանդակությունից՝ ձեռագրերի ընդօրինակությունը հավանաբար ապրուստի միջոց է եղել: Մատենադարանում պահվում է 1615-1617 թթ.-ին Լվովում այս գրչի կողմից գրված մոտ մեկ տասնյակ ձեռագիր (*ՄՄ ձև. 99, ձև. 479, ձև. 815, ձև. 1385, ձև. 1731 և այլն*):

Klasycznym przykładem osoby świeckiej, która zawodowo trudniła się kopiowaniem rękopisów był niejaki Zatik, syn Bogdana. Na podstawie kolofonów zamieszczonych w wykonanych przez niego księgach można uznać, że był to dla niego sposób zarabiania na życie. Matenadaran przechowuje prawie dziesięć rękopisów skopiowanych przez Zatika we Lwowie w latach 1615–1617 (*MM, rkps 99; rkps 479; rkps 815; rkps 1385; rkps 1731 i in.*).

[illegible]

Մատենադարանում կան Լեհ-լիտվական թագավորության հայ համայնքի հոգևոր առաջնորդների ձեռքով ընդօրինակված ձեռագրեր: Տեղացի առաջնորդներից Մատենադարանում պահվում է Լեհաստանի Հայ կաթոլիկ եկեղեցու արքեպիսկոպոս Հովհաննես Ավգուստինյանցի (լեհական աղբյուրներում՝ Յան Տոբիաշ Ավգուստինովիչ)՝ 1724 թ.-ին ընդօրինակված *Մաշտոց ձեռնադրության* ժողովածուն (*ՄՄ ձեռ. 9745*):

W zbiorach Matenadaranu są także rękopisy skopiowane przez ormiańskich dostojników kościelnych dawniej Rzeczypospolitej, m.in. *Rytuał*, przepisany przez lwowskiego arcybiskupa Kościoła ormiańskokatolickiego, Howhannesa Augustynianca (znanego w polskich źródłach jako Jan Tobiasz Augustynowicz) z 1724 roku (*MM, rkps 9745*).

Եկվորներ Przybysze

Լեհահայ համայնքը երբևիցե միատարր չի եղել: Շարունակաբար հայ գաղթականների հոսքերը նոր լիցքեր են հաղորդել գոյություն ունեցող հին համայնքին: Այստեղ ապաստանում էին պատմական Հայաստանի, Օսմանյան կայսրության, Իրանի, ինչպես նաև աշխարհասփյուռ հայկական այլ համայնքներից ու գաղթավայրերից սերող հայեր: Ձեռագրերի ընդօրինակությունը կամ վերանորոգումը նրանց համար նոր քնակավայրում ապրուստի միջոց հայթայթելու տարբերակներից մեկն էր: Հիշատակարանները մի լրացուցիչ աղբյուր են՝ բացահայտելու Լեհ-լիտվական թագավորությունում հաստատված հայ գաղթականների ծագումը:

Rodowody Ormian w dawnej Polsce podlegały dynamicznym zmianom. Nieprzerwanie napływały tu wciąż nowe fale migracyjne Ormian, które dodawały nowe impulsy do istniejących starych gmin. Osiedlali się tu Ormianie z ziem historycznej Armenii, Imperium Osmańskiego, Iranu, a także z różnych ośrodków diaspory ormiańskiej, z całego świata. Dla wielu z nich kopiowanie czy odnawianie rękopisów było sposobem na życie w nowym miejscu. Kolofony skopiowanych przez nich rękopisów są cennym źródłem wiedzy o pochodzeniu imigrantów, którzy osiedlili się w dawnej Polsce.

1551 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագրի գրիչը լեհահայոց արքեպիսկոպոս Գրիգոր Վանեցին է (*ՄՄ ձեռ. 5274*):

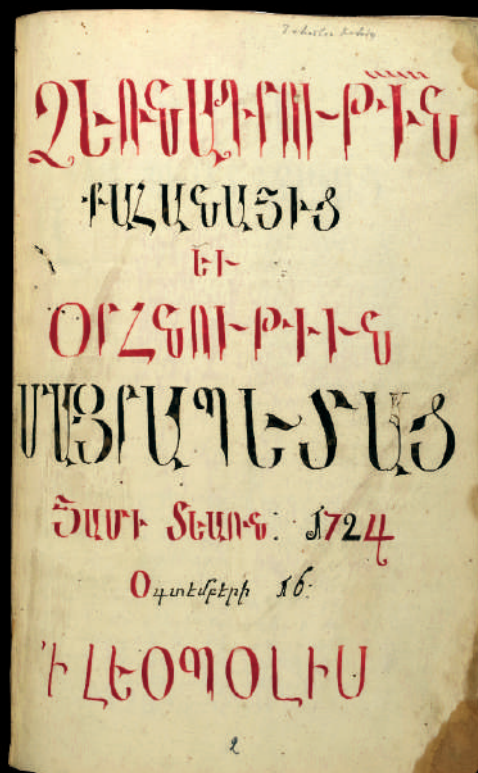
16-րդ դարի երկրորդ կեսին Լվովում արված երկու ընդօրինակությունների՝ (*ՄՄ ձեռ. 9486, ձեռ. 549*) գրիչը Ներսես երեցն է, որը հիշատակարանում ներկայանում է որպես Արճիշեցի:

Ուն Պողոս նոտար 1562 թ.-ին Լվովում գրված ձեռագրի (*ՄՄ ձեռ. 1259*) հիշատակարանում դիմում է ընթերցողին՝ խնդրելով ներողամիտ լինել հնարավոր սխալների համար, քանի որ «խարիպության տեղ էի և սիրտս տրտում էր»,- նշում է նա: Լեհ-լիտվական թագավորությունում հաստատված այս գրիչը ցավոք չի նշում իր ծննդավայրի անունը: Հետաքրքրական է, որ Պողոսը աշակերտել է այդ ժամանակ Լվովում հաստատված մեկ այլ գաղթականի՝ հայ միջնադարյան անվանի տաղասաց, գրիչ Մինաս Թոխաթցուն, որին երախտագիտությամբ հիշատակում է իր չափածո հիշատակարանում, որպես «*ուսուցանող այս արվեստի*»:

Twórcą rękopisu skopiowanego w 1551 roku był arcybiskup lwowski Grigor z Wanu (*MM, rkps 5274*). Dwa kodeksy (*MM, rkps 9486; rkps 549*) powstałe drugiej połowie XVI wieku we Lwowie przepisał prezbiter Nerses, który przedstawił się jako pochodzący z Arczeszu. Z kolei niejaki notariusz Paweł w kolofonie rękopisu skopiowanego w 1562 roku we Lwowie zwraca się do czytelnika z prośbą o wybaczenie mu ewentualnych błędów ze względu na to, że – jak pisał – „przebywam na obczyźnie, zaś serce moje było w smutku” (*MM, rkps 1259*). Niestety nie zdradził, skąd pochodził. Co ciekawe, był on uczniem działającego w tym czasie we Lwowie innego imigranta ormiańskiego, słynnego poety oraz kopisty, Minasa z Tokatu, którego wspominał z wdzięcznością w rymowanym kolofonie księgi jako swego „nauczyciela sztuki kopiowania”.

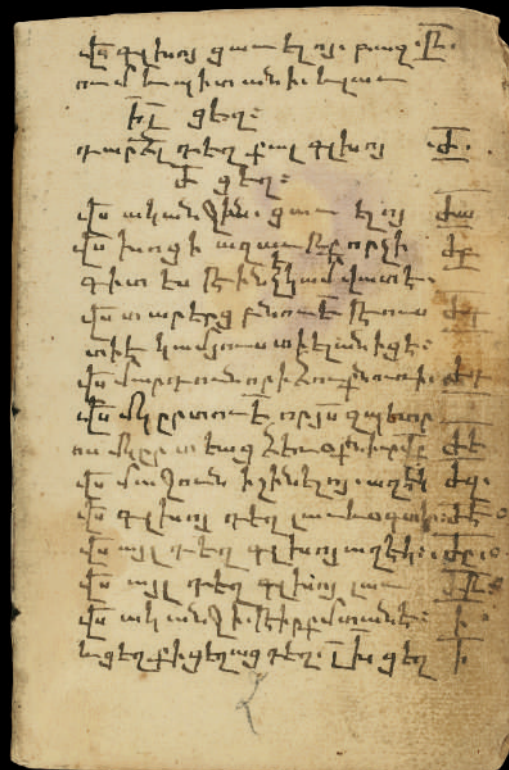
1617 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագրի (*ՄՄ ձեռ. 3051*) գրիչը Սրապիոնն է, որը, անտարակույս, գրիչ, մանրանկարիչ, կազմարար Սրապիոն Բաբերդացին է: Ընդ որում, ձեռագրի պատվիրատուն Բաբերդից գաղթած և Լեհ-լիտվական թագավորությունում ապաստանած մեկ այլ գործիչ է՝ Ղազար վարդապետ Բաբերդացին՝ Օլախաց երկրի (Վալախիայի) հայոց ապագա առաջնորդը: Սրապիոն գրագիրը հիշատակված է 1616-1619 թթ. Լվովում վերոհիշյալ Ղազար վարդապետի պատվերով ընդօրինակված Աստվածաշնչի (*ՄՄ ձեռ. 351*) հիշատակարանում:

Տեղացի չէ նաև 1613-1615 թթ. Լվովում ընդօրինակված ժողովածուի գրիչը (*ՄՄ ձեռ. 9512*), որը կոստանդնուպոլսցի, վաթսուներեքամյա հաճի հտորը Գաղատացին է:

Մաշտոց ծեփանդության, 1724 թ., Լվով,
գրիչ՝ Հովհաննես Ավգուստինյանց, ՄՄ ձեռ. 9745

Rytuś, 1724, Lwów,
kopista: Jan Tobiasz Augustynowicz, MM, rkps 9745

Դեղագրերի ցանկ, Ժողովածու, 1560 թ., Լվով,
գրիչ՝ Ներսես, ՄՄ ձեռ. 549

Spis recept lekarskich, zbiór, 1560, Lwów,
kopista: Nerses, MM, rkps 549

Rękopis powstały we Lwowie w 1617 roku jest dziełem Syrapiona, którego można z całą pewnością identyfikować ze skrybą, iluminatorem i intrologatorem, Syrapionem z Baberdu (Bajburtu) (MM, rkps 3051). Zlecaniodawcą tego kodeksu był inny imigrant z Baberdu, Ghazar (Łazarz), przyszedłszy arcybiskup Ormian „w kraju Olachów” (Wołoszczyzna), który tymczasowo osiedlił się we Lwowie. Skryba Syrapion wzmiankowany jest ponadto w kolofonie rękopisu Pisma Świętego, skopiowanego na zlecenie wspomnianego Ghazara we Lwowie w latach 1616–1619 (MM, rkps 351). Z zagranicy pochodził także twórca rękopisu pracy zbiorowej, powstałego we Lwowie w latach 1613–1615. Był nim podówczas (czyli w roku w 1615) sześćdziesięcioletni Ormianin, hadzi Chytir z Galacji (MM, rkps 9512).

Ոչ տեղացի գործիչներից է Լեհաստանի Հայ կաթողիկ եկեղեցու արքեպիսկոպոս, ծագումով թոխաթցի Վարդան Հունանյանը: Մատենադարանում պահվում են նրա գրչին պատկանող, ինչպես նաև նրա աշխատությունների

մի շարք ընդօրինակություններ (ՄՄ ձեռ. 494, ձեռ. 664, ձեռ. 1653, ձեռ. 6562, ձեռ. 6944 և այլն): Մասնավորապես Մատենադարանում պահվող, 1683 թ.-ին ընդօրինակված Հովհան Կլեմասի «Մանդուղք գիրք» աշխատությունը Վարդան Հունանյանի ինքնագիր օրինակն է (ՄՄ ձեռ. 1919): Արքեպիսկոպոս Հունանյանն է 1703 թ.-ին Լվովում գրված «Թողթ քաջալերական սո Եվդոկիայի ուղղափառները» աշխատության հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 9748):

Z kolei z Tokatu wywodził się lwowski arcybiskup Kościoła ormiańskokatolickiego, Wartan Hunanian. W Matenadaranie są przechowywane skopiowane przez niego dzieła innych autorów, jak i liczne utwory jego autorstwa (MM, rkps 494; rkps 664; rkps 1653; rkps 6562; rkps 6944 i in.). Powstały w 1683 roku egzemplarz *Drabiny do raju* Jana Klimaka jest autografem arcybiskupa Hunaniana (MM, rkps 1919); on też jest autorem skopiowanego we Lwowie w 1703 roku (MM, rkps 9748) *Listu otuchy dla prawowiernych Eudoksji* (Tokatu).

ամատենի յոյս պէտք ունիմ. և ի ճար պատահանայ Գիւ
նէ կո- քրկիմ. քրկի ճար յարհիւ:-

Կոչէ պահել սուք մեռելոյն ի վեր ամի. քրեմբ և պայս
կանամք հաստատուութ. քի ուն ճնընդէմս է մոտն
մեր աշխարհս. նոյն պէս հարկէ որ մահո-ամբ էլանէք
աշխարհէս. Կնորոյ ոչէ պարտքրիս Կանսէին ան ու
սաբար սուք առնու ի վեր մեռելոյն. քի առ քն քնայ
ի յոյսն քրիս Կոնիւի. ու քի նքն էս մեզ աշինակ ամբարէս
նոյն պէս. և էս սահման արտաւելոյ ի վեր մեռելոյն. ուն
և ինքն արտաւելայ ի վեր մեռելոյն զապարտ: արդէր
որքան զքան աւելի անդ քնի. քի էր իտ-ւէն. կամ զն
կանս հարկանել. կամ զերեսն արիւր հանէ. կամ զգետն
պէնու. հակարակէն: Երէ պարտէ զղլանայ. Կ
որ ապաշխարէ: Զպս անդ քնի. և ըբարբառն
դէմ դառնայ քնիւն նպւէնէ առ ժանի. և ինք իոր
հորդոյն զրկ էսցի. և էրէ զղլանայ. Կ. ամ ապշխարէ:
Երէ ոչ դառնայ. չէ պարտէ զնա քրիս Կոնի համարի.
այլ իբրև զճար կրապաշտան. որդոն ճնընդէմս ի վեր մեռելոյն:
Ու մարիամ մայր քի. և էրանէս ի վեր Կիւրո-հիւ. Կոն Կոն
նո-էլի. և արարի ճնընդէմս Կոն Կոն Կոն. կարդ-այցոր
և Կոնիւն անարժան մեղօք ի վեր. հաճի իտար էն կիւրէլի:

Երեք անվանի լեհահայեր.

Միմենոն Լեհացի, Ստեփանոս Լեհացի, Ստեփանոս Ռոշքա

Trzej słynni Ormianie polscy:

Symeon Lehacy, Stefan Lehacy i Stefan Roszka

Միմենոն Լեհացին, Ստեփանոս Լեհացին և Ստեփանոս Ռոշքան Լեհ-լիտվական թագավորության հայ համայնքից սերող թերևս ամենահայտնի լեհահայ գործիչներն են: Մատենադարանն այն եզակի հաստատություններից է, որտեղ պահվում են 17-րդ դարում և 18-րդ դարի առաջին կեսին գործած այս մեծանուն լեհահայ գործիչների ինքնագիր օրինակներ՝ ընդօրինակություններ և հեղինակային աշխատություններ:

Symeon Lehacy, Stefan Lehacy oraz Stefan Roszka to zapewne najślynniejsi Ormianie, wywodzący się z ormiańskich gmin dawnej Rzeczypospolitej. Matenadaran to jedyna instytucja, która ma w swoich zasobach autografy – dzieła przez nich przepisane czy też ich autorstwa – tych trzech słynnych postaci, czynnych w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku.

Միմենոն Լեհացի
(ծնվ. 1584 – մահ. 1639)

Symeon Lehacy
(ok. 1584 – po 1639)

«Հայկական Մարկո Պոլո»՝ այսպես են անվանում Միմենոն Լեհացուն, որը ստեղծել է հայ գրականության ուղեգրական ժանրի գլուխգործոց հանդիսացող «Ուղեգրություն» աշխատությունը:

„Ormiański Marco Polo”, jak zwykło się nazywać Symeona Lehacego, jest autorem arcydzieła ormiańskiej literatury podróżniczej, *Notatek podróży*.

Միմենոն Լեհացին ծնվել է Զամոչ քաղաքում՝ Ղրիմից Լեհաստան տեղափոխված հայկական ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի հայկական դպրոցում՝ աշակերտելով Զամոչում հաստատված մեկ այլ հայ գաղթականի՝ Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցուն: Կրթությունը շարունակել է Լվովում, որտեղ միաժամանակ սկսել է ընդօրինակել ձեռագրեր: 1608 թ.-ին հայ առևտ-

րականների քարավանի հետ մեկնել է Լվովից, և սկսվել է նրա երկարատև ճանապարհորդություն-ովստագնացությունը, որն ընդգրկել է Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող պատմական Հայաստանի, Եվրոպայի ու Մերձավոր Արևելքի տարբեր բնակավայրեր, գլխավորապես սրբավայրեր: Ճանապարհորդության ընթացքում հաճախ է ձեռագրեր ընդօրինակել, ինչը ճանապարհաձախսը հոգալու միջոց էր: Այս ընթացքում հանդիպել է հայ մատենագրության ժամանակի հայտնի դեմքերին, բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչներին: Այդպիսի մարդկանցից էր Երուսաղեմի Ղուկաս եպիսկոպոսը, որի պատվերով նա ձեռագրեր է ընդօրինակել, և որը հետագայում նշանակվել է Լեհաստան ուղևորվող նվիրակ ու Լեհացու հետ եկել է Լվով: Լեհացին Լվով է վերադարձել 1618 թ.-ին: Հավանաբար այս ժամանակ է, որ Ղուկաս եպիսկոպոսի համար ընդօրինակել է մատենադարանյան մի ժողովածու (*ՄՄ ձև. 2281*): Մեկ տարի անց՝ 1619 թ.-ին, Լվովում ավարտել է իր հերթական ձեռագրի ընդօրինակությունը (*ՄՄ ձև. 100*):

Urodził się w Zamościu w rodzinie ormiańskich imigrantów z Krymu. Wykształcenie otrzymał w rodzinnym mieście – był uczniem innego imigranta ormiańskiego, Hakoba (Jakuba) z Tokatu, o przydomku Batukenc. Naukę kontynuował we Lwowie, gdzie jednocześnie zaczął kopiować rękopisy. W 1608 roku opuścił miasto wraz z karawanami kupców ormiańskich i zaczęła się jego wieloletnia podróż-pielgrzymka, na której trasie znalazły się liczne miejscowości, a zwłaszcza świątynie, położone na rdzennych ziemiach ormiańskich pod zaborem Imperium Osmańskiego, w krajach Europy czy Bliskiego Wschodu. Kopiowaniem rękopisów, które było zapewne jego sposobem zarabiania na życie, zajmował się także podczas tej podróży. W tym czasie zapoznał się z licznymi słynnymi postaciami, m.in. ówczesnymi dostojnikami kościelnymi. Jedną z takich osób był biskup Ghukas (Łukasz) z Jerozolimy, na którego zlecenie Symeon skopiował rękopis. Biskup Ghukas, mianowany legatem w gminie ormiańskiej w Rzeczypospolitej, przybył do Lwowa wraz z Symeonem w 1618 roku. Prawdopodobnie w tym okresie powstał rękopis pracy zbiorowej, obecnie w zasobach Matenadaranu, skopiowany dla biskupa Ghukasa (*MM, rkps 2281*). Rok później we Lwowie Symeon skończył przepisywanie kolejnego rękopisu (*MM, rkps 100*).

Նույն թվականին Ղուկաս նվիրակը, որը դեռևս Լվովում էր, Միմենոն Լեհացուն նշանադրում է տեղի հայուհի Նասդուխնայի հետ: Ամուսնությունից հետո ընտանիքը տեղափոխվում է Զամոչ, սակայն կարճ ժամանակ անց վերադառնում է Լվով, որտեղ 1624 թ.-ին Միմենոնը ստանձնում է տեղի Սուրբ

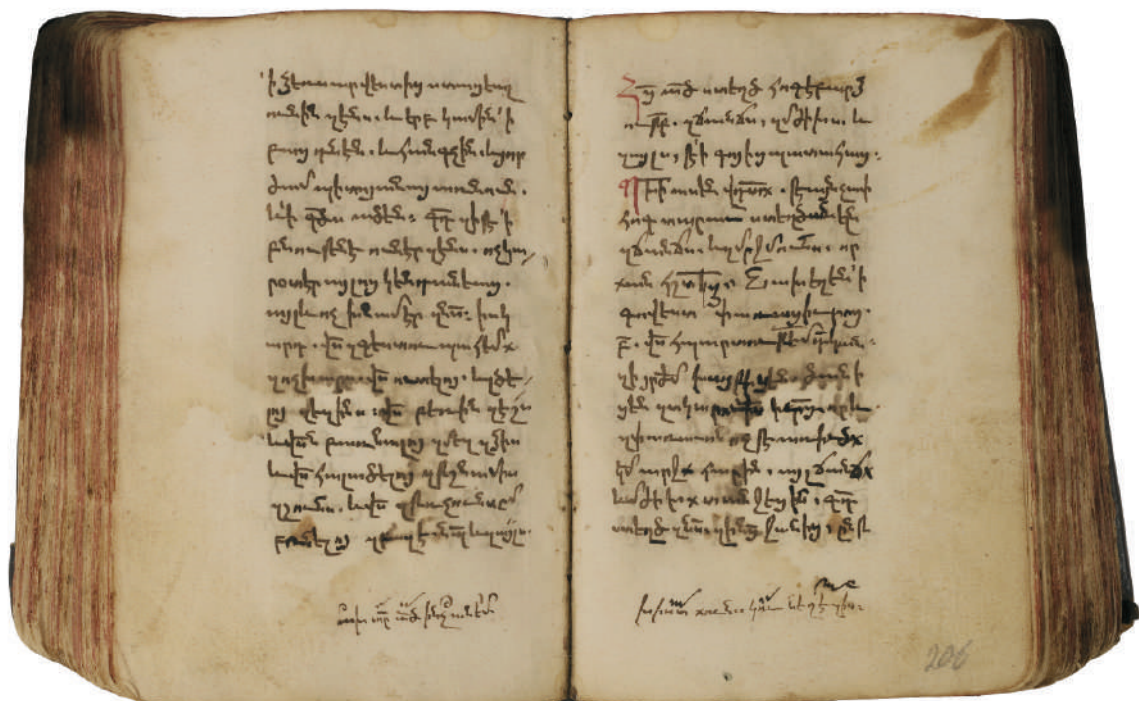
Արդ Գրեցաւ Գորոս որ
 Կոչէ լուծ Տու-ն-ը . արք
 Գրէ Գորի արքաբանի . արք
 որս ասացեալ Գորոս .
 լաւ Կրնար օրինակի
 Ի վայելումն թանաթի
 Երրորդ հանգիս ասաց
 Ժննի որմն Կանուամբ
 Կոչէ . Ժարմարանէն
 որ Բն ընէ- եւ Գրէ Կոր
 ար արք Բարսի վայելուց
 ամբն . Բն-Կ . Եւ-Ե .
 Կր-Կ . Կր-Կ . Կր-Կ .

Սիմեոն Լեհացու հիշատակարանը,
 Գրիգոր Նազիանզացի, Մեկնություն «Առ որս», 1619 թ., Լվով,
 գրիչ՝ Սիմեոն Լեհացի, ՄՄ ձեռ. 100

Kolofon Symeona Lehacego,
 w: Grzegorz z Nazjanzu, Komentarz do mów, 1619, Lwów,
 kopista: Symeon Lehacy, MM, rkps 100

Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցուն կից հայկական դպրոցի ուսուցչապետի պաշտոնը: 1625 թ.-ին Լվովում բռնկված համաճարակի ժամանակ Լեհացին ապաստան է գտնում Լվովից ոչ հեռու գտնվող Բոհատին գյուղաքաղաքում: Մատենադարանում պահվում է նրա՝ այդ ժամանակաշրջանի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանը (*ՄՄ ձեռ. 4678*): 1626 թ.-ին նա ականատես է եղել Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի գլխավորած պատվիրակության Լվով ժամանելուն, ինչպես նաև դրան հաջորդած պատմական իրադարձություններին, որոնք հանգեցրին Լվովի Հայ եկեղեցու միավորմանը Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն: Հավանաբար 17-րդ դարի 20-ականներին է ընդօրինակվել Սիմեոն Լեհացու՝ Մատենադարանում պահվող ինքնագիր օրինակը (*ՄՄ ձեռ. 6986*): Հայտնի է, որ նա 1635 թ.-ին Բուրսայում ընդօրինակել է իր հերթական ձեռագիրը (*ՄՄ ձեռ. 7100*): Հաջորդ տարի վերադարձել է Լվով և նույն թվականին ընդօրինակել մի ձեռագիր (*ՄՄ ձեռ. 1004*): Հավանաբար նույն 1636 թ.-ին Լվովում խմբագրել է իր «Ուղեգրություն» մեծարժեք աշխատությունը, որն իր երկարատև շրջագայությունների ժամանակ արված դիտարկումների և տպավորությունների մատյանն է:

W 1619 roku we Lwowie biskup Ghukas zaręczył Symeona z miejscową Ormianką, Anastasją, którą poślubiwszy, Symeon przeprowadził się do rodzinnego Zamościa. Jednak wkrótce wrócił z żoną do Lwowa, gdzie w 1624 roku otrzymał stanowisko mistrza ormiańskiej szkoły przykatedralnej. Podczas epidemii w 1625 roku schronił się w miejscowości Rohatyn koło Lwowa. Matenadaran posiada skopiowany przez niego rękopis, który, jak o tym świadczy kolofon, powstał właśnie w tym okresie (*MM, rkps 4678*). Symeon Lehacy był świadkiem ważnych wydarzeń historycznych, m.in. przybycia do Lwowa delegacji zwierzchnika Kościoła ormiańskiego, Melchizedeka, oraz okoliczności, które doprowadziły do unii Kościoła ormiańskiego we Lwowie z Kościołem katolickim. Prawdopodobnie z lat 20. XVII stulecia pochodzi kolejny autorski rękopis Symeona Lehacego (*MM, rkps 6986*). Wiadomo, że w 1635 roku Lechacy przebywał poza Polską, w Bursie, gdzie skopiował jeszcze jedną księgę (*MM, rkps 7100*). Rok później jednak wrócił do Lwowa, jak o tym świadczy rękopis (*MM, rkps 1004*) przepisany przez niego w 1636 roku. Niewątpliwie w owym roku ostatecznie zredagował swoje cenne *Notatki podróże*, które zawierają obserwacje i wyrażenia z jego wieloletnich podróży.

Սիմեոն Լեհացու հիշատակագրությունը՝
«Ա՛խ, Տէր Աստված, ինչ անեմ, քունս խիստ նեղում է ինձ» (ստորին լուսանցքում), Ժողովածու, 17-րդ դ., Լվով, գրիչ՝ Սիմեոն Լեհացի, ՄՄ ձեռ. 6986

Notatka Symeona Lehacego:
„Ach, Boże, co mam robić, gdyż sen mi strasznie przeszkadza” (na marginesie u dołu), w: zbiór, XVII w., Lwów, kopista: Symeon Lehacy, MM, rkps 6986

Ստեփանոս Լեհացի
(ծնվ. 17-րդ դարի սկիզբ- մահ. 1689)

Stefan Lehacy
(początek XVII w. – 1689)

Փիլիսոփա, աստվածաբան, թարգմանիչ Ստեփանոս Լեհացին 17-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ թարգմանական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից է: Գլխավորապես լատիներենից և մասամբ լեհերենից արված բազմաթիվ թարգմանությունների շնորհիվ նա զգալիորեն հարստացրել է դարաշրջանի հայ թարգմանական գրականության գանձարանը: Առանց նրա գրական ծառանգության հնարավոր չէ պատկերացնել նաև ժամանակաշրջանի հայ փիլիսոփայական միտքը: Մատենադարանում պահվում են Ստեփանոս Լեհացու հեղինակային գործերի և թարգմանությունների բազմաթիվ ընդօրինակություններ, այդ թվում՝ երեք ինքնագիր ձեռագիր:

Stefan Lehacy – filozof, teolog i tłumacz – należy do najświetniejszych przedstawicieli ormiańskiej szkoły przekładowej drugiej połowy XVII wieku. Jego liczne tłumaczenia, głównie z łaciny, a także z języka polskiego, wydatnie wzbogaciły skarbnicę ormiańskiej literatury przekładowej. Bez jego dorobku intelektualnego nie sposób sobie wyobrazić współczesnej mu ormiańskiej myśli filozoficznej. W Matenadaranie przechowywane są liczne rękopisy związane ze Stefanem Lehacym – zarówno jego utwory autorskie, jak i przekłady, w tym trzy autografy.

Ստեփանոս Լեհացին ծնվել է 17-րդ դարի սկզբներին Լվովում՝ Սուչավայից Լվով տեղափոխված մեծահարուստ առևտրական Վարդանի և տեղի ազդեցիկ հայկական գերդաստանից սերող Կատարինայի ընտանիքում: Ստեփանոս Լեհացու հորական պապը Սուչավայի երեսփոխան Հակոբջան էր, որը առևտրական կապեր ուներ լեհահայ վաճառականության հետ: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի կաթոլիկ դպրոցում, ապա այն շարունակելու նպատակով ծնողների կողմից ուղարկվել է Էջմիածին: Այնուհետև Էջմիածնի և նրա գիտական միջավայրի հետ էր կապվելու Լեհացու հետագա կյանքն ու գործունեությունը: Ինչպես վկայում է նրա բարեկամ, պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, այստեղ է նա հայերեն սովորել: Շուտով Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել է վարդապետ՝ դասավանդելով Էջմիածնի վարդապետարանում: Ունեցել է բազմաթիվ աշակերտներ, նրանցից էր Ներսես սարկավազը, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի առաջին մատենադարանապետն է: Տարբեր տարիների զբաղեցրել է Էջմիածնի մի շարք բարձր պաշտոններ: Պաշտոնավարել է նաև որպես թարգմանիչ, թարգմանություններ է արել հատկապես լատիներենից, հավանաբար նաև լեհերենից: 1646 թ.-ին Էջմիածնում Լեհացին ընդօրինակել է իր առաջին ձեռագիրը (*ՄՄ ձեռ. 1549*): Հիշատակարանում առանձնահատուկ ջերմությամբ է արտահայտվել Փիլիպոս կաթողիկոսի մասին, որը, ըստ հեղինակի, հայրական հոգատարությամբ է վերաբերվել երիտասարդ լեհահային: Համաձայն ուշ շրջանի հիշատակարանի՝ 1662 թ.-ին Լեհացին այս ձեռագիրը նվիրել է Լվովի Սուրբ Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցուն՝ ի հիշատակ իրեն և իր հանգուցյալ ծնողների:

146

II տաճօղ տարա իշտեացի սր
ստեփաննոսն :

ՅԵՆԱՆՈՒԹԻՅ

ԳԵՂԱՐ

Հակայ.

ինն իրառէ թէ հաւատ
արեսող ցործոց ըզնա իմ ա-
լեսող բանից ծանիր ըզնա :
Գաղտնիք սրբոց յաշացնորա-
լէն ծածուկալ յայտնի կայ :
Թէ այս մտօք նայեա ի նայ :
անմեղ մընա միշտ յարախա յ :

Ե

Ներսես Շնորհալի, Չափածո երկեր, 1646 թ., Էջմիածին,
գրիչ՝ Ստեփանոս Լեւացի, ՄՄ ձեռ. 1549

Nerses Sznorhali, Poematy, 1646, Eczmiadzyn,
kopista: Stefan Lehacy, MM, rkps 1549

Դէպ լինեցե ըստ փութոյ
 նախաց զմատեանս ժառանգել մի
 եշխեսցե զվերոյ գրեալ անուն եղ-
 ծանել ի սմանի. ապա Թէ դէ յան-
 դգնեսցի. և անուն նորա տարագիր
 լցե ՚ի դպրութենէ կենաց Բայց
 եւ Թէ կամեցե և զիւրն գրեսցե ՚ի ներ-
 քոյ. և զմեզ յիշեսցե ՚ի քն յոյսն ամե-
 նեցուն. որում փառք անզրաւ յաւ-
 իտենիւ. Ամէն. ~

Եւ ելովացե ստեփաննոս վարդա-
 պետս շալս գեւքս ետու յիշատակ
 ինձ և ծնողացն իմոց ՚ի դուռն մք
 Խոճածնին եկեղեցւոյն ելովայ քա-
 շաքին. ՚ի Թուխ հայոց. ոճժա.

Ստեփանոս Լեհացու 1662 թ. ընծայագիրը՝ ձեռագիրը Լվովի Սուրբ
 Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցուն նվիրելու վերաբերյալ,
 Ներսես Շնորհալի, Չափածո երկեր, 1646 թ., Էջմիածին,
 գրիչ՝ Ստեփանոս Լեհացի, ՄՄ ձեռ. 1549

Notka Stefana Lehacego z dedykacją (1662) dla katedry ormiańskiej we Lwowie,
 w: Nerses Sznorhali, Poematy, 1646, Eczmiadzyn,
 kopista: Stefan Lehacy, MM, rkps 1549

Stefan Lehacy urodził się we Lwowie na początku XVII wieku w rodzinie Wartana, zamożnego kupca z Suczawy, oraz Katarzyny, Ormianki wywodzącej się z wpływowej rodziny lwowskiej. Dziadkiem Stefana po stronie ojca był Hakobsza, administrator majątku kościelnego w Suczawie, który utrzymywał kontakty handlowe z ormiańskimi kupcami Lwowa. Naukę Stefan Lehacy pobierał w lwowskiej szkole katolickiej. W celu kontynuowania studiów został wysłany do Eczmiadzyna i odtąd na całe życie związał się z intelektualnym ośrodkiem stolicy Kościoła ormiańskiego. Według świadectwa jego przyjaciela, Arakela z Tebryzu, Stefan dopiero w Armenii nauczył się języka ormiańskiego. Po otrzymaniu z rąk ówczesnego zwierzchnika Kościoła ormiańskiego, Filipa I, berła wardapeta, wykładał w seminarium duchownym przy katedrze w Eczmiadzynie. Miał licznych uczniów, spośród których kleryk Nerses to pierwszy zaświadczony w historii Armenii bibliotekarz. W różnym czasie Stefan Lehacy zajmował wysokie stanowiska kościelne, m.in. pełnił funkcję tłumacza języka łacińskiego, a być może także polskiego, przy Eczmiadzynie. Pierwszy skopiowany przez niego rękopis pochodzi z 1646 roku (*MM, rkps 1549*). W kolofonie Lehacy szczególnie wyróżnił patriarchę Filipa, który z ojcowską miłością miał się troszczyć o młodego polskiego Ormianina. Według dodanej później noty, w 1662 roku Stefan podarował ów rękopis katedrze ormiańskiej we Lwowie dla upamiętnienia własnej osoby oraz w intencji zmarłych rodziców.

Ընդհանուր առմամբ, Ստեփանոս Լեհացու մատենագրական ժառանգությունը կազմում է փիլիսոփայական, աստվածաբանական, դավանաբանական, մեկնողական բնույթի մոտ 15 հեղինակային և թարգմանական գործ (տես՝ համապատասխան բաժիններում):

Spuścizna literacka Stefana Lehacego liczy w sumie blisko 15 utworów, zarówno dzieł oryginalnych, autorskich, jak i przekładów, o różnorodnej treści: filozoficznej, teologicznej, dogmatycznej, hermeneutycznej (zob. w odpowiednich rozdziałach).

Ստեփանոս Ռոշքա
(ծնվ. 1670 - մահ. 1739)

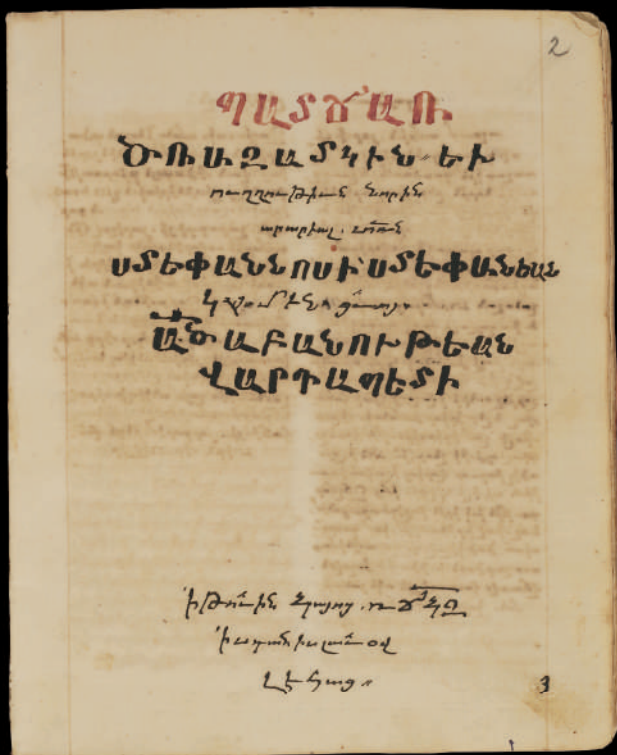
Stefan Roszka
(1670–1739)

Աստվածաբան, փիլիսոփա, բառարանագիր, քերականագետ, Լեհաստանի Հայ կաթոլիկ եկեղեցու ծիսակարգի և օրացույցի բարեփոխիչ Ստեփանոս Ստեփանյան Ռոշքա Կա-

մենացին, որն ավելի հայտնի է Ստեփանոս Ռոշքա անվամբ, Լեհ-լիտվական թագավորությունում հայերենով ստեղծագործող և մեծ թվով հայալեզու աշխատություններ թողած թերևս վերջին լեհահայ գործիչն է: Հայ մատենագրության պատմության մեջ նրա ամենահայտնի աշխատությունը Հայկազյան բառարանին նախորդած, հայերենի բացատրական, մեծածավալ, անտիպ բառարանն է՝ «*Գանձ հայոց լեզվի կամ բառարան Սրբեփանյան*»:

Teolog, filozof, autor słownika oraz gramatyki języka ormiańskiego, reformator liturgii i kalendarza Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce, Stefan Stepanian Roszka Kamenacy (to znaczy „z Kamieńca”), znany jako Stefan Roszka, jest zapewne ostatnim wybitnym ormiańskim intelektualistą pochodzącym z dawnej Rzeczypospolitej, który tworzył po ormiańsku i pozostawił najobszerniejszy dorobek literacki w tym języku. W historiografii ormiańskiej za jego najśłynniejsze dzieło jest uważany *Thesaurus linguae Armeniorum*: pierwszy obszerny słownik etymologiczny języka ormiańskiego, poprzedzający tak zwany słownik Hajkazjan (wydany drukiem przez mechtarystów), który jednak pozostał w rękopisie.

Ստեփանոս Ռոշքան ծնվել է Կամենեց Պոդոլսկում: 1672 թ.-ին թուրքերի կողմից Կամենեցը գրավելու ժամանակ նրա ընտանիքը տեղափոխվում է Տրանսիլվանիա և հաստատվում Ճուրճով (հունգ. Gyergyószentmiklós, ներկայումս՝ Gheorgheni, Ռումինիա) քաղաքում, որտեղ 1680 թ.-ին Ռոշքան ստանում է նախնական կրթություն: 1691 թ.-ին շարունակում է կրթությունը Հռոմի Ուրբանյան դպրոցում՝ 1700 թ.-ին ստանալով քահանայական ձեռնադրություն: 1701 թ.-ին ստանում է աստվածաբանության և փիլիսոփայության վարդապետի կոչում և տեղափոխվում Վենետիկ, որտեղ հոգևոր ծառայություն է իրականացնում տեղի Սուրբ Խաչ եկեղեցում: Լեհաստան վերադառնալով՝ ստանձնում է Լեհական թագավորության հարավ-արևելյան նահանգների Հայ կաթոլիկ եկեղեցու մի շարք բարձր հոգևոր պաշտոններ: Նրա նստավայրն է եղել Ստանիսլավով քաղաքը: Բացի հայերենից՝ նա գիտեր մի քանի լեզու, այդ թվում՝ լեհերեն, հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, բուլղարերեն, մոլդավերեն: Նամակագրական կապի մեջ էր ժամանակի հայ և օտարազգի հոգևոր և քաղաքական ազդեցիկ և անվանի դեմքերի հետ: 1729 թ.-ից պաշտոնավարել է նաև Տրանսիլվանիայում լինելով տեղի Հայ կաթոլիկ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդի թեկնածուներից մեկը: Իր մասնակցությունն է ունեցել 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժմանը:

Սյրեփանոս Ռոշքա, «Պարճառ Ծոսագարկին», ժողովածու, 1727 թ., Սյրանիսլավով, գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 1857

Stefan Roszka, Przyczyna „krzywej” Wielkanocy, zbiór, 1727, Stanisławów, kopista: autor, MM, rkps 1857

Կղեմես Գալանոս, «Աստվածային բացարձակ կատարելությունների մասին», ժողովածու, 1727 թ., Սյրանիսլավով, գրիչ՝ Սյրեփանոս Ռոշքա, ՄՄ ձեռ. 1857

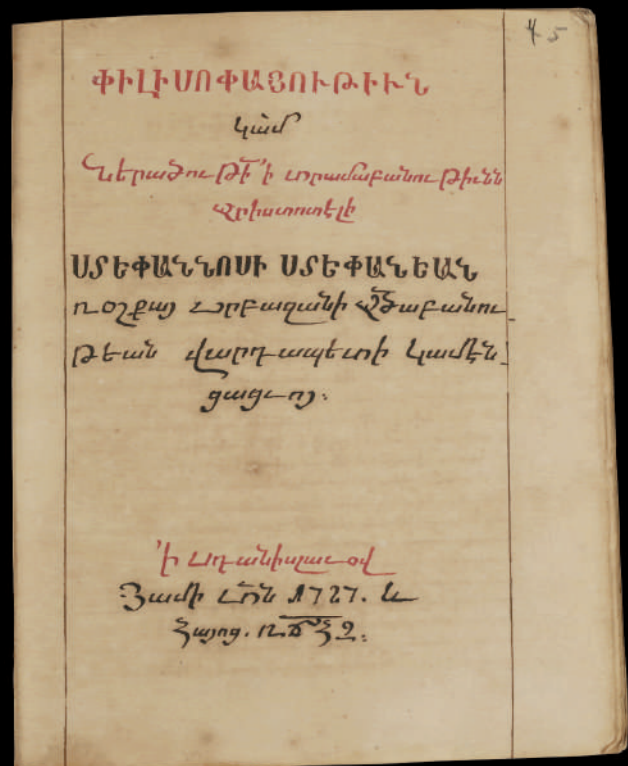
Clemente Galano, O absolutnych doskonałościach Bożych, zbiór, 1727, Stanisławów, kopista: Stefan Roszka, MM, rkps 1857

Stefan Roszka urodził się w Kamieńcu Podolskim. W 1672 roku, z powodu zajęcia miasta przez Turków, jego rodzina przeniosła się do Siedmiogrodu i osiadła w Dżurdżów (węg. Gyergyószentmiklós, obecnie Gheorgheni, Rumunia), gdzie w 1680 roku Roszka rozpoczął naukę. Od 1691 studiował w papieskim kolegium Urbanianum w Rzymie, a w 1700 roku przyjął święcenia kapłańskie (w obrządku ormiańskokatolickim). W 1701 roku otrzymał stopień doktora teologii i filozofii, po czym wyjechał do Wenecji, gdzie pełnił posługę duszpasterską wśród tamtejszych Ormian w miejscowym kościele św. Krzyża. Po powrocie do Polski zajmował wysokie stanowiska kościelne na południowo wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej, rezydując w Stanisławowie. Był dobrym znawcą języka ormiańskiego; opanował też inne języki: polski, grekę, łacinę, włoski, bułgarski i mołdawski. Utrzymywał rozległą korespondencję z wpływowymi postaciami swego czasu, duchownymi oraz świeckimi, zarówno Ormianami, jaki i obcokrajowcami. Był kandydatem na stanowisko koadiutora arcybiskupa lwowskiego. W 1729 roku został mianowany wizytatorem apostolskim w Siedmiogrodzie; był nawet kandydatem na stanowisko biskupa tamtejszego kościoła ormiańskokatolickiego. Miał udział w dążeniach na rzecz niepodległości Armenii w XVIII wieku.

Ռոշքան թողել է տարբեր լեզուներով գրական հարուստ ժառանգություն: Հեղինակել է քերականություն, տարեգրություն, փիլիսոփայական բնության երկեր, Լեհաստանում և Տրանսիլվանիայում գործող հոգևոր մի շարք եղբայրությունների կանոնադրություններ: Մատենադարանում պահվում են նրա՝ հայերեն գրված կրոնական, փիլիսոփայական, քերականական բնության երեք ինքնագիր ձեռագիր: Դրանք բոլորն էլ գրվել են Ստանիսլավովում 18-րդ դարի առաջին կեսին: Հայտնի է Ռոշքայի՝ 1727 թ.-ին գրված երկու աշխատություն: Առաջինը ժողովածու է՝ բաղկացած հետևյալ աշխատություններից՝ «Պարճառ Ծոսագարկին», «Հայոց տոմարի մասին» և Կղեմես Գալանոսի «Աստվածային բացարձակ կատարելությունների մասին» (ՄՄ ձեռ. 1857): Մատենադարանում պահվող նրա մյուս աշխատությունը «Փիլիսոփայություն կամ ներածություն Արիստոտելի Տրամաբանության» (ՄՄ ձեռ. 1966) գործն է, որին հեղինակը կցել է դժվարիմաց բառերի մեկնություն: Համաձայն հետագա հիշատակարանի՝ 1736 թ.-ին հեղինակն այն

Սրեփանոս Ռոշքա, «Փիլիսոփայություն
կամ ներածություն Արիստոտելի
Տրամաբանության», 1727 թ., Ստանիսլավով,
գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 1966

Stefan Roszka, *Filozofia lub Wstęp
do Logiki Arystotelesa*, 1727, Stanisławów,
kopista: autor, MM, rkps 1966

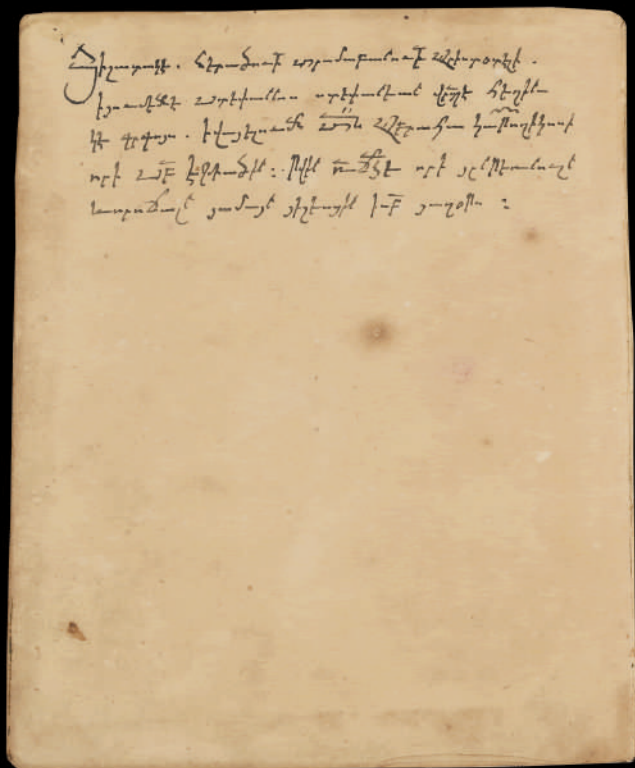
ընծայել է Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսին: Մատենադարանում է պահվում նաև Ռոշքայի հեղինակային, աշխարհում ընդամենը չորս օրինակով հայտնի «Քերականություն» աշխատությունը (տես՝ «Քերականություններ»):

Zostawił po sobie bogaty dorobek literacki w różnych językach. Napisał gramatykę, kronikę historyczną oraz rozprawę filozoficzną. Był autorem kilku statutów ormiańskich bractw kościelnych w Polsce oraz w Siedmiogrodzie. W Matenadaranie przechowywane są trzy autografy Roszki pisane po ormiańsku: o treści religijnej, filozoficznej oraz gramatycznej. Wszystkie powstały w Stanisławowie w pierwszej połowie XVIII wieku. Z 1727 roku pochodzą dwa kodeksy. Pierwszy to praca zbiorowa, która składa się z traktatu autorstwa Roszki *O przyczynie „krzywej” Wielkanocy, O kalendarzu ormiańskim* oraz pracy Clemente Galana *O absolutnych doskonałościach Bożych* (MM, rkps 1857). Drugi rękopis to *Filozofia lub Wstęp do Logiki Arystotelesa*, do którego Roszka dołączył glosariusz (MM, rkps 1966). Według kolofonu, w 1736 roku Roszka dedykował ten rękopis zwierzchnikowi Kościoła ormiańskiego Abrahamowi z Kret. Matenadaran przechowuje także *Gramatykę* Roszki (zob. *Gramatyki*), zachowaną na świecie tylko w czterech egzemplarzach.

«Լեհացի» գրիչներն
արտասահմանում
„Polscy” kopiści tworzący
zagranicą

Մատենադարանում պահվում են Լեհ-լիտվական թագավորությունից դուրս ընդօրինակված ձեռագրեր, որոնք, սակայն, գրվել են լեհահայ գրիչների կողմից: Այդպիսի գրիչներն իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում նշում են այդ հանգամանքը՝ իրենց անուններին ավելացնելով համապատասխան մակդիրներ՝ «լեհացի», «կամենացի», «իլո-վացի»: Երբեմն, երբ բացակայում են գրչի ծննդավայրի վերաբերյալ տեղեկությունները, այս բնույթի հիշատակությունները միակ վկայություններն են, որ արտասահմանում գործող տվյալ գրիչը իրականում Լեհ-լիտվական թագավորության հայ համայնքից է սերում:

W Matenadaranie przechowywane są również rękopisy, które powstały poza terenami dawnej Rzeczypospolitej, a jednak zostały skopiowane przez Ormian polskich. Kopiści w kolofonach podkreślali ten fakt, dołączając do swojego imienia odpowiednie przydomki, takie jak *lehacy* (z Polski),

Ստեփանոս Ռոշքայի 1736 թ. ընծայագիրը՝
ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս
Աբրահամ Կրեպացուն,
Ստեփանոս Ռոշքա, «Փիլիսոփայություն կամ
ներածություն Արիստոտելի Տրամաբանության»,
1727 թ., Ստանիսլավով,
գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 1966

Notka Stefana Roszki z dedykacją (1736)
dla zwierzchnika Kościoła ormiańskiego
Abrahama z Kret,
w: Filozofia lub Wstęp do
Logiki Arystotelesa, 1727, Stanisławów,
kopista: autor, MM, rkps 1966

kamenacy (z Kamieńca), ilowacy (ze Lwowa). Czasami, zwłaszcza, gdy brak jest szczegółów biograficznych dotyczących kopisty, te informacje są jedynym świadectwem tego, że działający za granicą ormiański kopista wywodził się właśnie z gminy ormiańskiej dawnej Polski.

Ղազարի ու Կատարինայի որդի Մկրտիչ Լեհացին սերում էր Զամոշչի հայկական ընտանիքից: Գործել է Լվովում, որտեղ կապեր ուներ տեղի հայ համայնքի ազդեցիկ անդամների հետ: Մասնավորապես 1637 թ.-ին ուղեկցել է Լվովի ավագերեց Զաքարիային նրա՝ Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացության ժամանակ: Մատենադարանում պահվում է Մկրտիչ Լեհացու ընդօրինակած մի քանի ձեռագիր: Որպես 1643 թ.-ին Էջմիածնում ընդօրինակված ձեռագրի գրիչ հանդես եկող Մկրտիչը հավանաբար հենց Լեհացին է (ՄՄ ձեռ. 2389): Այս դեպքում սա նրա՝ Հայաստանում գործելու վերաբերյալ ամենավաղ վկայությունն է: 1645 թ.-ին գրված ձեռագրի (ՄՄ ձեռ. 2089) թե՛ գրիչը և թե՛ ստացողը Մկրտիչ Լեհացին է, որը հանդես է գալիս որպես արեղա: Թեև հիշատակարանում նշված չէ գրչության վայրը, սակայն, անկասկած, այն գրվել է Լեհ-լիտվական թագավորությունից դուրս, հակառակ դեպքում անտրամաբանական է գրչի հիշատակումն այն մասին, որ ին-

քը լեհաց աշխարհից է: Մկրտչի ընդօրինակած մյուս ձեռագիրը գրվել է 1646-1653 թթ., ընդ որում՝ մի մասը գրվել է Էջմիածնում, իսկ մյուս մասը՝ Տաթևի վանքում (ՄՄ ձեռ. 1742): Այս ձեռագրում գրիչը հիշատակում է իր համերկրացուն՝ Ստեփանոս քահանային, որը գրել է սկզբնագրերը: Խոսքն, անշուշտ, Ստեփանոս Լեհացու մասին է: Այստեղ ևս Մկրտիչը նշել է, որ սերում է «*Լեհաց երկրից, որը կոչվում է Սարմապրիա*»: 1659 թ.-ին Տաթևի վանքում նա ընդօրինակում է իր հերթական ձեռագիրը (ՄՄ ձեռ. 2831): Հայտնի է, որ մահացել է 1660 թ.-ին և թաղված է Տաթևի վանքում:

Mykyrticz Lehacy, syn Ghazara i Katarzyny, pochodził z Zamościa. Działał we Lwowie i miał kontakty z miejscowymi autorytetami ormiańskimi. W 1637 roku towarzyszył archiprezbiterowi ormiańskiemu, księdzu Zakarii, w pielgrzymce do Jerozolimy. W Matenadaranie zachowało się kilka skopiowanych przez niego rękopisów. Kodeks wykonany w 1643 roku w Eczmiadzinie przez niejakiego Mykyrticza najprawdopodobniej wyszedł właśnie spod jego pióra (MM, rkps 2389). Byłoby to najwcześniejsze świadectwo obecności tego skryby w Armenii. Tenże Mykyrticz jest zarówno kopistą, jak i właścicielem rękopisu, który powstał w 1645 roku. Występuje w nim jako

mnich. Choć kolofon nie informuje, gdzie ów rękopis został skopiowany, to Mykyrticz przebywał już wtedy zapewne poza Rzeczpospolitą, gdyż w przeciwnym razie nie podkreślałby, że pochodzi „z kraju Polaków” (*MM, rkps 2089*). Kolejny rękopis Mykyrticza powstał pomiędzy rokiem 1646 a 1653, przy czym jedną jego część spisano w Eczmiadzynie, a drugą w klasztorze Tatew na południu Armenii (*MM, rkps 1742*). W księdze wspominał swojego „rodaka”, księdza Stefana, który wykonał inicjały. Chodzi tu zapewne o Stefana Lehacego. Także tu podkreślał swoje polskie pochodzenie: „z kraju Polaków, który zwie się Sarmacją”. Kolejny rękopis ze zbiorów Matenadaranu autorstwa Mykyrticza Lehacego, z 1659 roku, został skopiowany w Tatewie (*MM, rkps 2831*). Wiadomo, że kopista zmarł w 1660 roku i został pochowany w Tatewie.

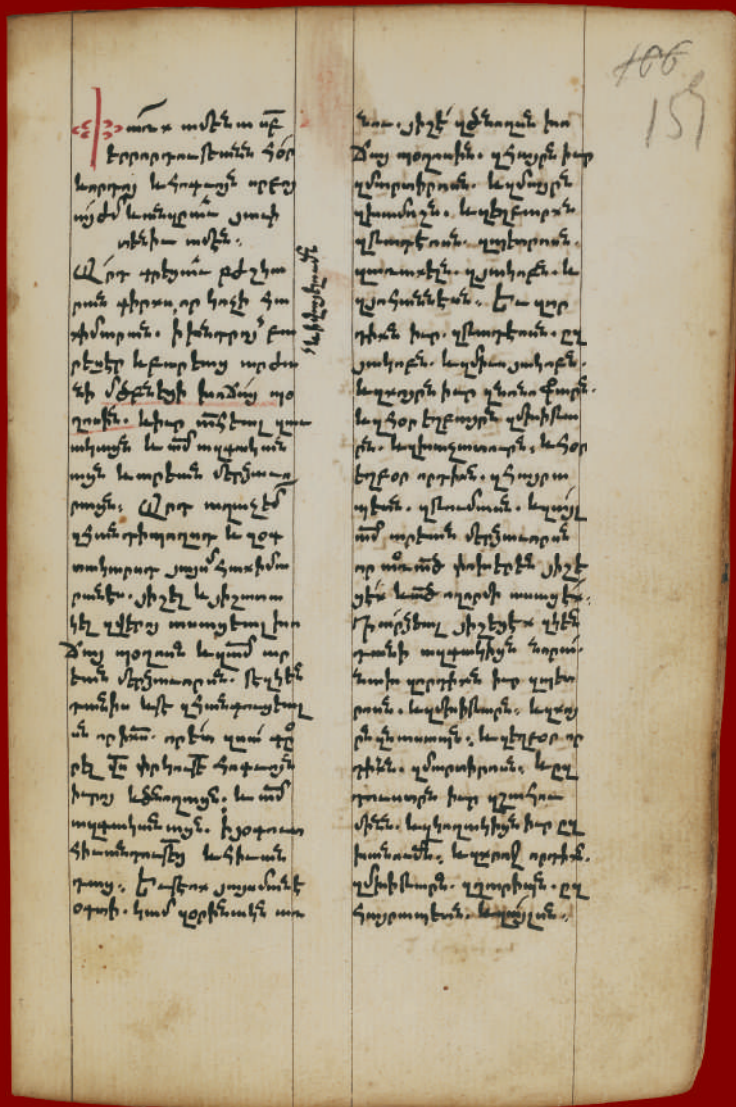
Lեհահայ համայնքից սերող, Մկրտիչ Լեհացի անվամբ հավանաբար մեկ այլ գրիչ է Մատենա-

դարանում պահվող, 1640 թ.-ին գրված ձեռագրի (*ՄՄ ձեռ. 8376*) ընդօրինակողը: Թեև հիշատակարանում տեղեկություն չկա, թե որտեղ է գրվել ձեռագիրը, սակայն այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ 17-րդ դարի 20-30-ական թվականներին Հայկական գործել է Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական համայնքից սերող, Գրիգորի և Եղիսաբեթի որդի Մկրտիչ Լեհացին, որը զբաղվել է ձեռագրերի ընդօրինակությամբ: Մատենադարանյան ձեռագրում Լեհացի Մկրտիչն իրեն անվանում է պանդուխտ գրիչ և խնդրում է հիշել իր վաղամեծիկ որդուն: Լեհացին աշխարհիկ է, նրա հոգևոր կոչման մասին տեղեկություն չկա:

Jeszcze inny Ormianin polski działający poza dawną Rzeczpospolitą, nazywał się Mykyrticz Lehacy. Najprawdopodobniej to on był kopistą rękopisu z 1640 roku (*MM, rkps 8376*). Choć w kolofonie brak odpowiednich danych dla potwierdzenia tej

Հոհան Կամենացու հիշատակարանը, Ժողովածու, 1624 թ., 1628 թ., Կոստանդնուպոլիս, գրիչ՝ Հոհան Կամենացի, Գալուստ, ՄՄ ձեռ. 8873

Kolofon Hohana z Kamieńca, w: zbiór, 1624, 1628, Konstantynopol, kopista: Hohan z Kamieńca, Galust, MM, rkps 8873

identyfikacji, wiadomo, że w latach 20.–30. XVII wieku w Aleppo działał wywodzący się z dawnej Rzeczypospolitej kopista o tym samym imieniu, syn Grigora i Jeghisabet (Elżbiety). W omawianym rękopisie z Matenadaranu Mykyrticz nazywa siebie uchodzącą i prosi o pamięć o swym zmarłym synu. Był zapewne osobą świecką, ponieważ brak jest danych o jego przynależności do stanu duchownego.

Մատենադարանում պահվող, 1624 թ.-ին Կոստանդնուպոլսում ընդօրինակված ձեռագրի (ՄՄ ձեռ. 8873) գրիչը Ջատիկի և Ջմրութի որդի Հոհան դպիրն է, որը ներկայանում է որպես «*Լեհաց տնից, Կամենիս քաղաքից*»:

Կամենեցիի հայ համայնքից է սերում նաև 1639 թ.-ին Կաֆայում ընդօրինակված ձեռագրի (ՄՄ ձեռ. 7368) գրիչ Խաչատուրը, որը ներկայանում

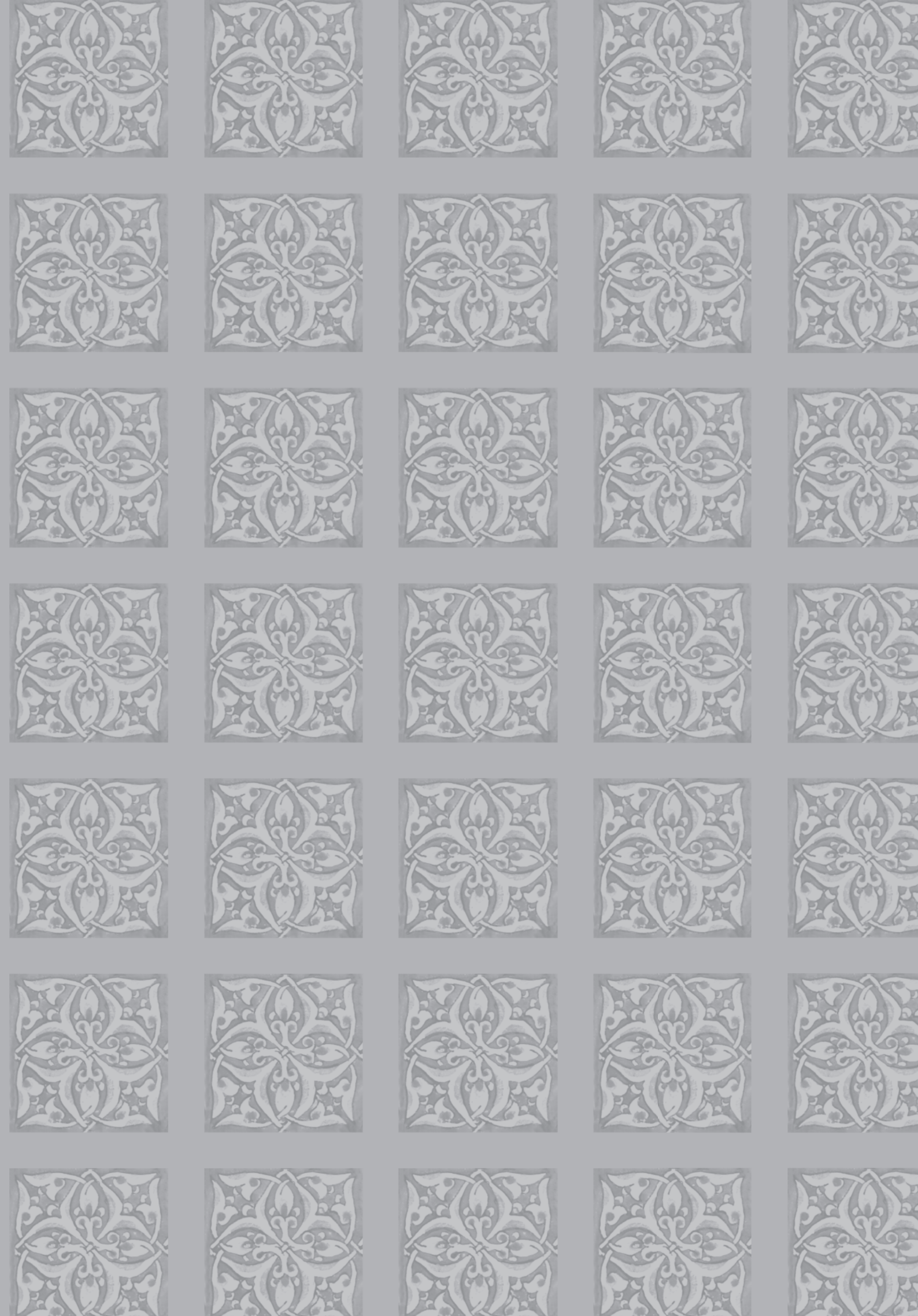
է որպես Խաչքո Լեհցի (նաև՝ Խաչատուր Կամենցի): Հավանաբար հենց նա է որպես 1636 թ.-ին արդեն Կոստանդնուպոլսում գրված ձեռագրի (ՄՄ ձեռ. 8620) գրիչ ու կազմող ներկայացող Խաչքո Լեհցին:

Kopistą przechowywanego w Matenadaranie rękopisu, wykonanego w 1624 roku w Konstantynopolu (MM, rkps 8873), był kleryk Hohan, syn Zatika i Zymrut. W kolofonie przedstawił się jako pochodzący „z krainy Polaków, z miasta Kamienic”. Z Kamieńca pochodził także Chaczatur (Krzysztof), twórca rękopisu skopiowanego w 1639 roku w Kaffie (MM, rkps 7368), który w kolofonie występuje jako Chaczko Lehcy (znany także jako Chaczko Kamency). Jakiś, być może ten sam, Chaczko Lehcy pojawił się w 1636 roku jako kopista i introligator rękopisu powstałego w Konstantynopolu (MM, rkps 8620).

Հայտնավորք, 1639 թ., Կաֆա, գրիչ՝ Խաչքո Լեհցի, ՄՄ ձեռ. 7368

Martyrologium, 1639, Kaffa, kopista: Chaczko Lehcy, MM, rkps 7368

ՄԱՍ II

ԻՆՉ ԷԻՆ ԳՐՈՒՄ. ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ROZDZIAŁ II

CO KOPIOWANO? GATUNKI PIŚMIENICTWA

Մատենադարանում պահվող, Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ստեղծված ձեռագրերն աչքի են ընկնում բովանդակային հարստությամբ: Այստեղ պահվում են ծիսակրոնական, աստվածաբանական, փիլիսոփայական, դավանաբանական, քերականական, տոմարագիտական բնույթի հայ և օտարազգի հեղինակների աշխատություններ, բժշկարաններ, բառարաններ, պատմական արժեք ներկայացնող ու գեղարվեստական բնույթի երկեր:

Przechowywane w Matenadaranie rękopisy, powstałe w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej, wyróżnia bogactwo gatunków literackich. Znajdziemy wśród nich teksty religijne, w tym o charakterze liturgicznym, teologiczne, filozoficzne czy dogmatyczne, a także gramatyki, kalendarze, traktaty medyczne, słowniki, teksty o wartości historycznej czy zabytki literatury pięknej, autorów zarówno ormiańskich, jak i obcych.

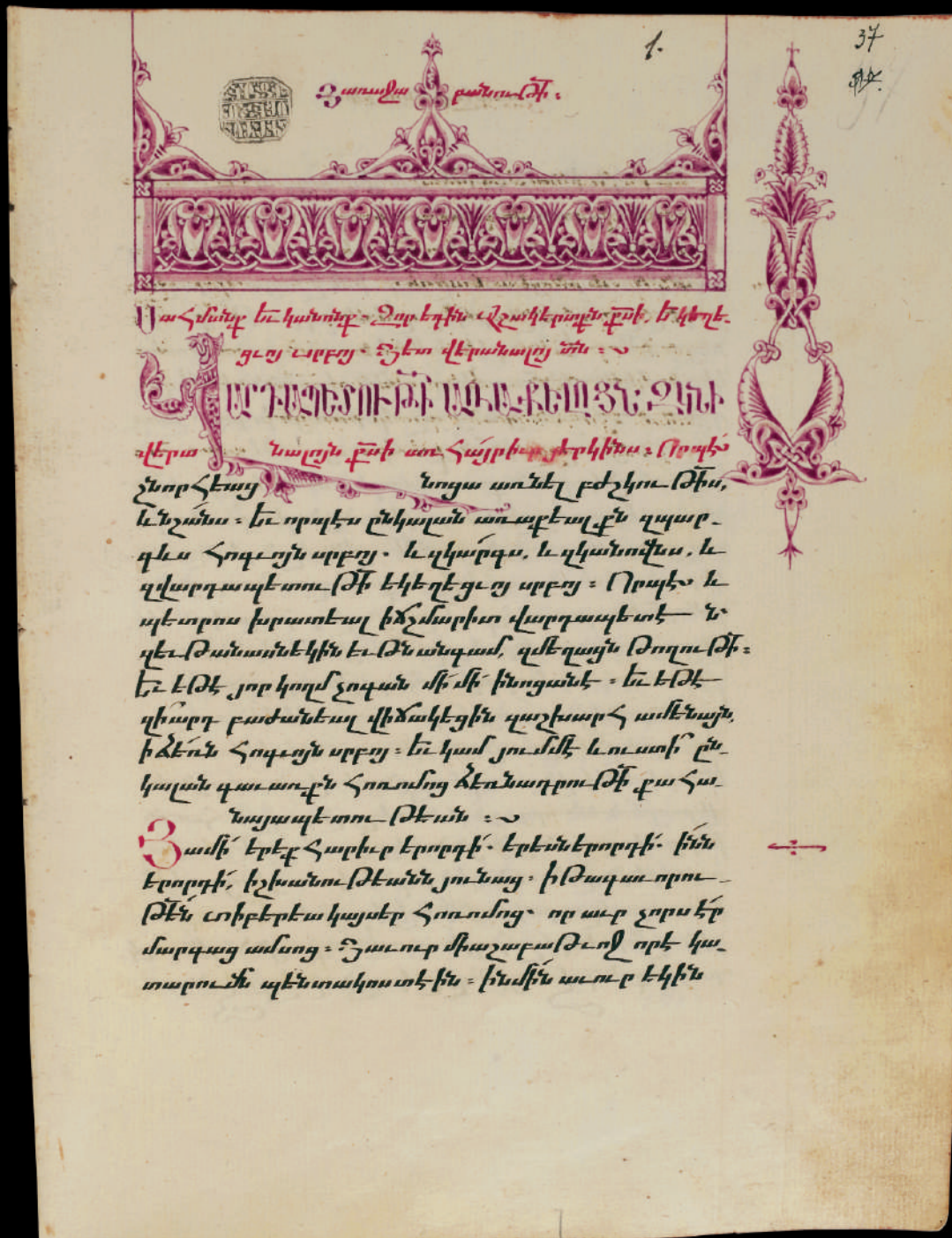
Ծիսակրոնական բովանդակությամբ ձեռագրեր Teksty religijne

Մեծ թիվ են կազմում տեղի Հայ եկեղեցու համար անհրաժեշտ ծիսակրոնական գրքերը, ինչպիսիք են՝ *Աստվածաշունչը* (ՄՄ ձեռ. 351, Լվով, 1616-1619 թթ.), *Ավերարանը* (ՄՄ ձեռ. 5176, Կամենեց, 1643 թ.), *Սաղմոսարանը* (ՄՄ ձեռ. 7194, Լվով, 1615 թ.), *Կանոնագիրք* և *Դասարանագիրք* ծղղովածուն (ՄՄ ձեռ. 778, Լվով, 1635 թ.), *Շարակնոցը* (ՄՄ ձեռ. 9741, Լվով, 1680 թ.), *Պատարագամարույցը* (ՄՄ ձեռ. 9744, Կուրկեր, 1732 թ.), *Ճաշոցը* (ՄՄ ձեռ. 7498, Կամենեց, 1572 թ.), Հայ եկեղեցու ծիսարան *Մաշտոցը* (ՄՄ ձեռ. 211, Լուգո, 1629 թ.) և այլն:

Najliczniejszą grupę stanowią teksty religijne, przede wszystkim o charakterze liturgicznym, które zaspokajały potrzeby parafii ormiańskich w dawnej Rzeczypospolitej, między innymi Pismo Święte (MM, rkps 351, Lwów 1616–1619), ewangelia (MM, rkps 5176, Kamieniec 1643), psalterz (MM, rkps 7194, Lwów 1615), Księga kanonów kościelnych oraz Księga sądownictwa (MM, rkps 778, Lwów 1635), księga hymnów kanonicznych (MM, rkps 9741, Lwów 1680), mszał (MM, rkps 9744, Kuty 1732), lekcjonarz (MM, rkps 7498, Kamieniec 1572), rytuał (MM, rkps 211, Luck 1629) i wiele innych.

Այս խմբին են դասվում նաև Եկեղեցու հայ և օտարազգի աստվածաբանների մեկնությունները,

աստվածաբանական, փիլիսոփայական ու դավանաբանական բնույթի երկերը, որոնք, անշուշտ, Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական վանական համալիրների և առհասարակ բարձրաստիճան հոգևորականության անձնական գրադարանների մաս են կազմել: Մատենադարանում են պահվում հայ աստվածաբաններից Դավիթ Անհաղթի (5-րդ դարի երկրորդ կես), Գրիգոր Նարեկացու (10-րդ դարի երկրորդ կես), Ներսես Շնորհալու և Ներսես Լամբրոնացու (12-րդ դար), Հովհան Որոտնեցու (14-րդ դար), Վարդան Արևելցու (13-րդ դար) «Հնգամարյանի մեկնություն» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 1004, Լվով, 1636 թ.), ինչպես նաև Գրիգոր Տաթևացու (14-րդ դար) աշխատությունների մի շարք ընդօրինակություններ, մասնավորապես Տաթևացու «Գիրք հարցմանց» (ՄՄ ձեռ. 815, Լվով, 1615 թ.), «Սաղմոսների մեկնություն» (ՄՄ ձեռ. 1201, հավանաբար Կամենեց, 1611 թ.), «Մարթեոսի Ավերարանի մեկնություն» (ՄՄ ձեռ. 1259, Լվով, 1562 թ.) գործերը: Մատենադարանում պահվում են նաև օտարազգի հեղինակների՝ լեհահայ կենտրոններում ընդօրինակված ձեռագրեր՝ Դիոնիսիոս Արեոպագացու մի շարք աշխատություններ (ՄՄ ձեռ. 24, Լվով, 1615 թ.), Կյուրեղ Երուսաղեմացու մատենագրությունը (ՄՄ ձեռ. 5730, Լվով, 1616 թ.) և «Գանձերի գիրք» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 479, Լվով, 1615 թ.), Գրիգոր Աստվածաբանի «Ճառերը» (ՄՄ ձեռ. 99, Լվով, 1617 թ.), Գրիգոր Նյուսացու «Բնը երանությունների» նվիրված աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 1385, Լվով, 1615 թ.) և այլն:

Կանոնագիրք հայոց, Կանոնագիրք և Դատաստանագիրք, 1635 թ., Լվով, գրիչ՝ Մկրտիչ, ՄՄ ձեռ. 778

Kanon kościelny, w: Księga kanonów kościelnych oraz Księga sądownictwa, 1635, Lwów, kopista: Mykyrticz, MM, rkps 778

Do tej grupy zalicza się też komentarze do różnych utworów o charakterze teologicznym, filozoficznym czy dogmatycznym autorstwa ojców Kościoła ormiańskiego i powszechnego. Kodeksy te zapewne należały do bibliotek ośrodków klasztornych czy wykształconej elity duchowieństwa ormiańskiego. Spośród autorów ormiańskich w Matenadaranie są przechowywane utwory m.in. Dawita Anhaghta (2. połowa V w.), Grzegorza z Nareku (2. połowa X w.), autorów z XII wieku: Nersesa Sznorhalego oraz Nersesa z Lambronu, Howhana z Worotanu (XIV w.), Wartana Arewelcego (XIII w.), zwłaszcza *Komentarz do Pięcioksięgu* (MM, rkps 1004, Lwów 1636), utwory autorstwa Grzegorza z Tatewu (XIV w.), zwłaszcza *Księga pytań* (MM, rkps 815, Lwów 1615), *Komentarz do Księgi psalmów* (MM, rkps 1201, Kamieniec [?] 1611), *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza* (MM, rkps 1259, Lwów 1562). Matenadaran posiada także pisma ojców Kościoła powszechnego, zwłaszcza ormiańskie przekłady dzieł Pseudo-Dionizego Areopagity (MM, rkps 24, Lwów 1615), *Bibliografię* Cyryla z Aleksandrii (MM, rkps 5730, Lwów 1616) czy *Pracę koronkową* (MM, rkps 479, Lwów 1615) i *Mowy* Grzegorza z Nazjanzu (MM, rkps 99, Lwów 1617) czy *Homilie do Błogosławieństw* Grzegorza z Nyssy (MM, rkps 1385, Lwów 1615).

**Տարաբնույթ ձեռագրեր՝
քերականություններ,
լրումարագիրական
երկեր, պատմական
արժեք ներկայացնող
գործեր, բառարաններ,
բժշկարաններ,
թարգմանություններ,
այլագրություն**

**Varia: gramatyki,
kalendarze, kroniki,
historyczne, słowniki,
traktaty medyczne,
przekłady, alografia**

Մյուս խումբը կազմում են տարաբնույթ ձեռագրերը՝ հայկական եկեղեցիներին կից գործող դպրոցների գործունեության համար անհրաժեշտ գրքերը՝ քերականություններ, այբբենաբաններ, տոմարագիտական բնույթի գործեր, բառարաններ, ինչպես նաև թարգմանություններ, գեղարվեստական երկեր, բժշկարաններ, նաև Լեհ-լիտվական թագավորության ու այդ

թագավորության հայկական համայնքի ուսումնասիրության համար պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող աշխատություններ:

Ընդ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ընդօրինակվում էին ինչպես հայ միջնադարյան քերականների գործեր, այնպես էլ ստեղծվում էին քերականության ինքնուրույն, հեղինակային աշխատություններ: Մատենադարանում պահվում են լեհահայ միջավայրում ստեղծված քերականական բնույթի մի քանի հեղինակային աշխատություններ:

Քերականություններ Gramatyki

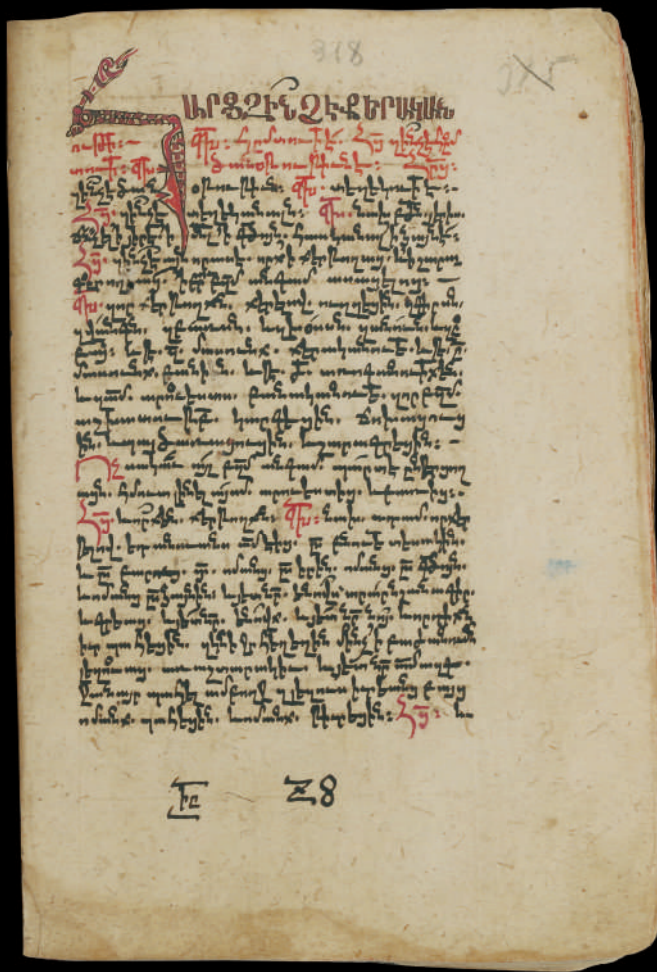
Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ընդօրինակվում էին ինչպես հայ միջնադարյան քերականների գործեր, այնպես էլ ստեղծվում էին քերականության ինքնուրույն, հեղինակային աշխատություններ: Մատենադարանում պահվում են լեհահայ միջավայրում ստեղծված քերականական բնույթի մի քանի հեղինակային աշխատություններ:

W ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej powstawały nie tylko kopie gramatyk ormiańskich autorów średniowiecznych, lecz były także tworzone oryginalne, autorskie opracowania. Matenadaran przechowuje kilka autorskich podręczników gramatyki, wywodzących się ze środowiska Ormian polskich.

Այս առումով խորհրդանշական է 17-րդ դարի սկզբներին Լվովում կազմված քերականական ձեռնարկը: Այն գրվել է տեղի հայկական դպրոցի ուսուցչապետ Դավիթ Զեյթունցու կողմից: 1607 թ.-ին Լվովում հաստատվելուց հետո Դավիթ ուսուցչապետը հավանաբար պիտի գիտակցեր, որ գոյություն ունեցող քերականական ձեռնարկների լեզուն խորթին է իր սաների համար: Դա պայմանավորված էր տեղի համայնքի առանձնահատկությամբ, այն է՝ լեհահայերի զգալի մասի առօրյա գործածական լեզուն եղել է ոչ թե մայրենի լեզուն՝ հայերենը, այլ օտար լեզուները՝ ղփչաղերենը, լեհերենը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը և հիմնվելով գոյություն ունեցող հայերեն և հավանաբար տեղի քերականական ձեռնարկների վրա՝ Դավիթ ուսուցչապետը ստեղծում է քերականության նոր դասագիրք: Հիշատակարանում նա հետևյալ կերպ է ներկայացնում ձեռնարկի ստեղծման տրամաբանությունը. «[...]պարզեցրի այն՝ երկու մասի բաժանելով՝ այսինքն՝ հարց ու պատասխանի ձևով ի վարժանք դեռահասների, որպեսզի մե-

Դավիթ Ջեյթունցի, «Քերականության մեկնություն»
(գրիչ՝ Վարդերես Լեհցի), Ժողովածու, 1635 թ., Էջմիածին,
գրիչ՝ Եսայի, Վարդերես Լեհցի, ՄՄ ձեռ. 2380

Dawit z Zejtunu, Gramatyka
(kopista: Warteres Lehcy), zbiór, 1635, Eczmiadzyn,
kopiści: Izajasz, Warteres Lehcy, MM, rkps 2380

կի հարցին հարկ լինի, որ մյուսը պարասխանի, որպեսզի այդպես դուրսացվի ուսանելը, և [աշակերտները] չծուլանան: Իսկ տեղ-տեղ [շարադրանքի] երկարը, որը կհանձնարացներ ընթերցողին, այն կարճեցրի, իսկ [այնտեղ] ուր միտքը պարզ չէր, այն չափավոր երկարեցրի»: Միևնույն ժամանակ նա իր դասագրքում ավանդում է. «Պետք է կարարելայես իմանալ քո ազգի լեզուն՝ ըստ ամենայն բարբառով և գավառների խոսքով, և դրանից հետո, եթե հնարավոր է, հարակից ազգերինը»: Ձեռնարկն օժտված է մանկավարժական մի շարք առանձնահատկություններով, մասնավորապես մեջբերված են լեհահայ մանուկ լսարանի համար հոգեհարազատ օրինակներ՝ դիպաղերեն ասույթներ, իսկ «Քերականության մեկնության» որոշ ընդօրինակությունների կցված է դիպաղերեն տերմինների բառարան: Քերականական որոշ իրողությունների բացատրությունների համար օրինակ են բերված աշակերտներին հարազատ տեղանքների, ժամանակակից լվովյան միջավայրի անձանց, ինչպես նաև որոշ սաների անուններ: Սաներից ոմանք հետագայում պետք է զբաղվեին ձեռագրերի ընդօրինակությամբ,

որոնց մի մասն էլ պահվում է Մատենադարանում: Ջեյթունցուն աշակերտել են Դոմաժիրսքի եղբայրներ Նիկոլն ու Գրիգորը: Հատկանշական է, որ Քերականության ամենահին օրինակը, որը գրվել է 1613 թ.-ին, ընդօրինակվել է ձեռագրում հիշատակված սանի՝ Պողոտանի որդի Զատիկի ձեռքով: Ջեյթունցու «Քերականության մեկնության» բնօրինակը չի պահպանվել, սակայն Մատենադարանում կան ժամանակակից՝ 17-րդ դարի առաջին կեսին արված մի քանի ընդօրինակություններ: Մասնավորապես, 1635 թ.-ին Էջմիածնում գրված քերականական բնույթի ժողովածուում (ՄՄ ձեռ. 2380) ընդգրկված է նաև Ջեյթունցու Քերականությունը:

Zjawiskiem wyjątkowym na tle ormiańskiej tradycji szkolnej było pojawienie się na początku XVII wieku we Lwowie Gramatyki języka ormiańskiego, napisanej przez mistrza ormiańskiej szkoły przy katedrze lwowskiej, Dawita z Zejtunu. W 1607 roku, wkrótce po osiedleniu się we Lwowie, mistrz Dawit miał sobie uświadomić, że język istniejących podręczników gramatyki jest zbyt skomplikowany dla jego lwowskich uczniów. Było to związane z

tym, że w życiu codziennym znaczna część Ormian polskich używała nie języka ormiańskiego, lecz kipczackiego i polskiego. Biorąc to pod uwagę, w oparciu o istniejące podręczniki gramatyki, w tym zapewne miejscowe, mistrz Dawit stworzył zupełnie nową książkę. W kolofonie tak uzasadniał potrzebę jej napisania: „[...] podzieliłem ją na dwie części, czyli na pytania i odpowiedzi, dla ułatwienia nauki najmłodszym uczniom, by na pytania jednego miał drugi odpowiedzieć, by [uczniowie] w ten sposób byli bardziej skłonni do nauki i nie nudzili się. Długie fragmenty [narracji], które zanudziłyby czytelnika, skróciłem, a tam, gdzie myśl była niejasna, w miarę je rozszerzyłem [...]”. Jednocześnie autor zalecał, że „najpierw należy doskonale opanować język własnego narodu, wraz z wszystkimi jego dialektami, a dopiero potem, gdy jest możliwość [powinno się opanować] języki narodów sąsiednich”. Podręcznik wyróżnia się znakomitą podejściem pedagogicznym, zwłaszcza zrozumiałymi dla młodego audytorium Ormian polskich przykładami: ze względu na używany przez nich na codzień język kipczacki, autor wykorzystał przysłowia w tym języku, zaś do niektórych egzemplarzy *Gramatyki* dołączony jest glosariusz w języku kipczackim. Dla ułatwienia nauki autor odwoływał się do znanych lwowskim uczniom zjawisk i ludzi, głównie imion osób z ówczesnego środowiska Ormian lwowskich czy swoich uczniów. Niektórzy z nich później zajmowali się kopiowaniem rękopisów i część także tego dorobku jest przechowana w Matenadaranie. Uczniami Dawita z Zejtunu byli wspomniani już bracia Domażyrcy – Nikol i Grigor. Co ciekawe, najstarszy znany egzemplarz *Gramatyki* pochodzi z 1613 roku, a jego kopistą był wymieniony w podręczniku uczeń mistrza Dawita, Zatik, syn Bogdana. Oryginał *Gramatyki* nie zachował się, ale w Matenadaranie znajduje się kilka współczesnych mu egzemplarze z pierwszej połowy XVII wieku. Także rękopis o treści gramatycznej, skopiowany w 1635 roku w Eczmiadzynie, zawiera między innymi *Gramatykę* Dawita z Zejtunu (*MM, rkps 2380*).

Դավիթ Զեյթունցու «Քերականության մեկնություն»-ը լեհահայ միջավայրում ստեղծված միակ ինքնուրույն քերականական աշխատությունը չէ, որը գրվել է՝ եկեղեցական կարիքներից ու առանձնահատկություններից: Մատենադարանում պահվում են առնվազն ևս երկու նմանատիպ ինքնուրույն աշխատություններ, որոնք ստեղծվել են Լեհաստանի Հայ եկեղեցու՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորումից հետո:

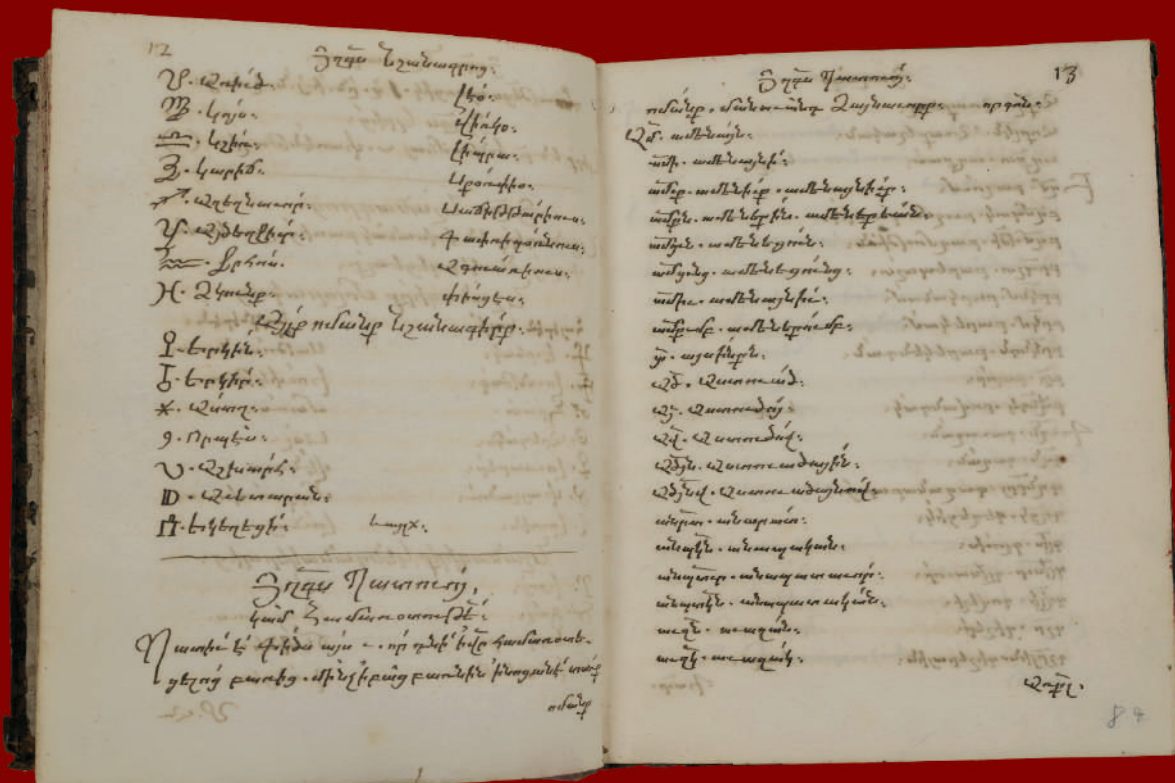
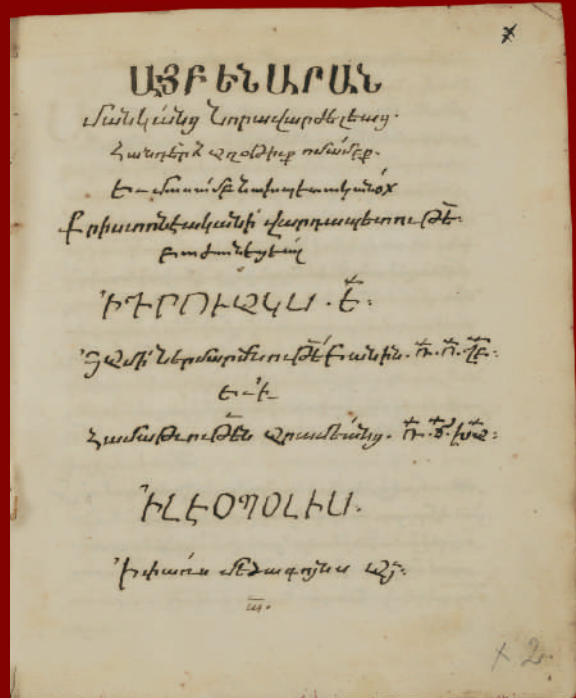
Լվովում 1692 թ.-ին անստուն հեղինակի կողմից գրված «Նորավարժ աշակերտների

այբբենարան» խորագիրը կրող ձեռնարկը (*ՄՄ ձեռ. 12*) ստեղծվել է Լվովի պապական վարժարանի ուսուցիչների գործառնության համար: Լվովյան *Այբբենարանը* տարբերվում է հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող նմանատիպ ձեռնարկներից: Հինգ գլխից բաղկացած *Այբբենարանի* միայն մի փոքր մասն է, որ կոչված է գրաճանաչություն սովորեցնելու, զգալի մասը կրոնական, բարոյակրթական, խրատական ու ճանաչողական բնույթի նյութեր են: *Այբբենարանի*՝ աշխարհի տարբեր հավաքածուներում պահպանված օրինակները կցված չեն այլ ժողովածուների, այլ հանդես են գալիս որպես առանձին ձեռագրեր: Սա նաև հայ իրականության մեջ հայտնի ամենահին ձեռնարկներից է, որում Սաղմոսարանի փոխարեն, որպես ընթերցանության նյութ, տրված է աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող ընթերցարան: *Այբբենարանի* կարևոր առանձնահատկություններից է այն, որ ունի լայն տարածում ունեցող նշանագրերի և հապավումներով գրվող բառերի այբբենական կարգով տրված բացատրություններ: Համաձայն ուշ շրջանի հիշատակարանի՝ 1729 թ.-ին Լեհաստանի Հայ կաթոլիկ եկեղեցու արքեպիսկոպոս Հովհաննես Ավգուստինյանցն այն նվիրել է Արքահամ վարդապետ Կրետացուն՝ ապագա Ամենայն հայոց կաթողիկոս Արքահամ Գ Կրետացուն:

Gramatyka mistrza Dawita nie była jedynym dziełem autorskim, które powstało w środowisku ormiańskim dawnej Rzeczypospolitej i uwzględniało potrzeby i cechy charakterystyczne miejscowej gminy. W Matenadaranie przechowywane są przynajmniej dwie inne *Gramatyki*, które powstały już po unii kościelnej we Lwowie.

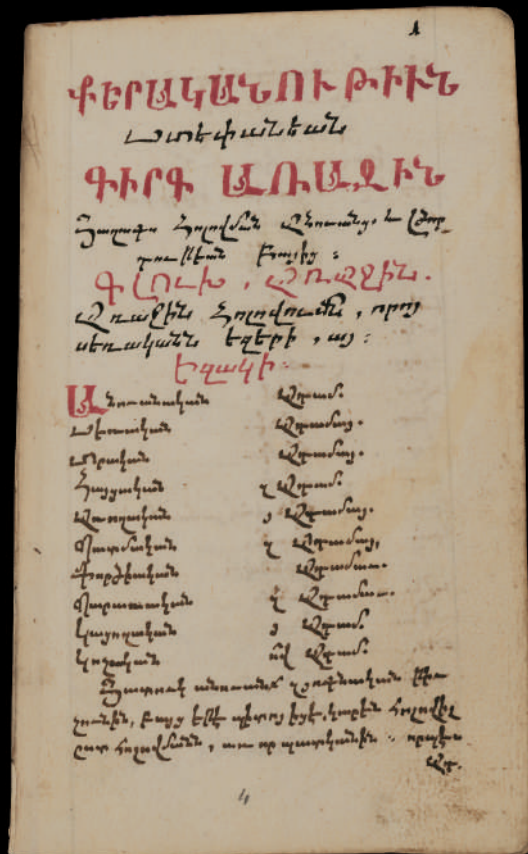
Elementarz, napisany we Lwowie w 1692 roku przez anonimowego autora (*MM, rkps 12*), powstał na potrzeby nauczycieli w tamtejszym ormiańskim kolegium papieskim teatynów. Pewne cechy odróżniają go od innych podręczników tego typu, które istniały w środowisku ormiańskim. Tylko mały fragment składającego się z 5 części *Elementarza* jest przeznaczony do nauki czytania i pisania. Wiele miejsca zajmują teksty religijne, pouczająco-moralizatorskie czy informacyjne. Zachowane w światowych kolekcjach egzemplarze *Elementarza* zostały napisane jako odrębna pozycja, która nie była włączana do kodeksów obejmujących inne teksty. Jest to najstarszy przykład dzieła, w którym zamiast psalterza, pojawiły się przeznaczone do lektury teksty o treści świeckiej. Ciekawostką tego *Elementarza* jest bez wątpienia wykaz najczęściej spotykanych w tekstach znaków (symboli) używanych w piśmie ormiańskim, a także skrótów, które podano w porządku alfabetycznym

«Նորավարժ աշակերտների այբբենարան»,
1692 թ., Լվով, ՄՄ ձեռ. 12
Elementarz, 1692, Lwów, MM, rkps 12

«Նշանագրերի մասին», «Համառոտագրությունների մասին», «Նորավարժ աշակերտների այբբենարան»,
1692 թ., Լվով, ՄՄ ձեռ. 12

„O symbolach”, „O skrótach”, Elementarz, 1692, Lwów, MM, rkps 12

Ստեփանոս Ռոշքա,
«Քերականություն», 1718 թ., Սյրանիսլավով,
գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 10813

Stefan Roszka,
Gramatyka, 1718, Stanisławów,
kopista: autor, MM, rkps 10813

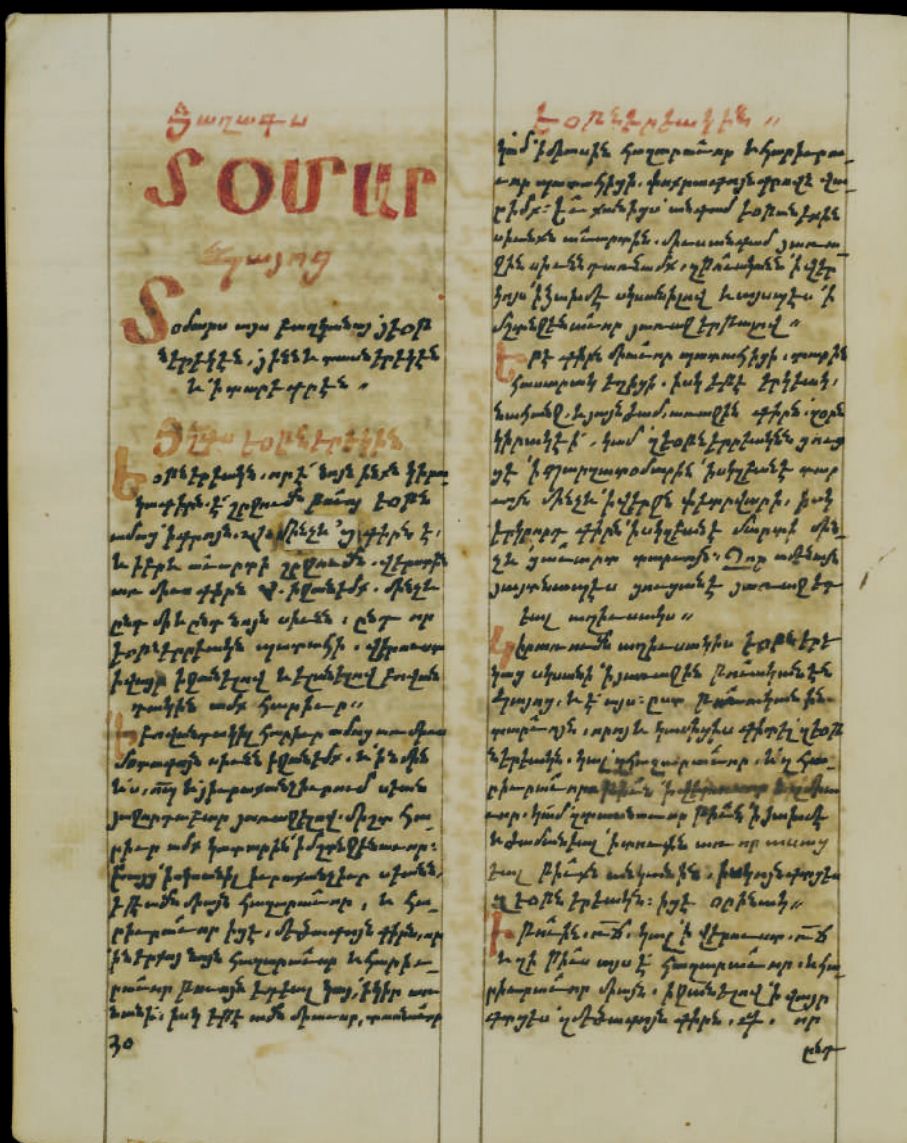
wraz z objaśnieniami. Według kolofonu, w 1729 roku lwowski arcybiskup ormiański, Jan Augustynowicz, podarował ten rękopis doktorowi Abrahamowi z Kret, przyszłemu zwierzchnikowi Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (jako Abraham III).

Լեհահայ միջավայրում ստեղծված հաջորդ քերականական ձեռնարկը Ստանիսլավովում 1718 թ.-ին գրված «Քերականություն» է (ՄՄ ձեռ. 10813), որի հեղինակն է Ստեփանոս Ռոշքան։ Աշխարհում հայտնի է այս աշխատության ընդամենը չորս ընդօրինակություն, որից մեկը պահվում է Մատենադարանում. այն հեղինակի ինքնագիր օրինակն է։

Kolejny podręcznik gramatyki wywodzący się ze środowiska Ormian polskich, powstał w Stanisławowie w 1718 roku. Jego autorem był Stefan Roszka. W Matenadaranie przechowywany jest jeden z czterech znanych egzemplarzy książki (MM, rkps 10813), który jest autografem Roszki.

Տոմարագիտական երկեր Kalendarze

Լեհահայ միջավայրում ստեղծվել են նաև տոմարագիտական բնույթի ինքնուրույն աշխատություններ։ Լվովի հայկական դպրոցի ուսուցչապետ Դավիթ Զեյթունցին հեղինակել է 1609 թ.-ին գրված չափածո տոմարը (ՄՄ ձեռ. 6731)։ Տոմարագիտական բնույթի մյուս աշխատությունը ևս գրվել է Լվովում, հեղինակը հայ անվանի բժիշկ Ասար Սեբաստացին է։ Շարունակելով հայ միջնադարյան բժիշկների ավանդույթները, որոնք ընդհանրություն էին տեսնում աստղագիտության և բժշկության միջև, Ասարը հեղինակել է աստղագիտական և տոմարագիտական բնույթի երկեր։ Նա 1621 թ.-ին գրել է Կաթոլիկ եկեղեցու զատկական օրացույցին վերաբերող մի աշխատություն, որտեղ աղյուսակներով նշված են Հայ եկեղեցու կողմից տոնվող Զատիկի օրերի տարբերությունները կամ համընկնումները (ՄՄ ձեռ. 2018)։ Տոմարագիտական բնույթի ձեռագիր է նաև Ռոշքայի՝ 1727 թ.-ին ընդօրինակված ժողովածուն, որում ներառված է Լեհական թագավորության Հայ կաթոլիկ եկեղեցու տոմարի բարեփոխումների վերաբերյալ «Հայոց տոմարի մասին» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 1857)։

Սրբիանոս Ռոշքա, «Հայոց տոմարի մասին», ժողովածու, 1727 թ., Սրբանիսյանով, գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 1857

Stefan Roszka, O kalendarzu ormiańskim, zbiór, 1727, Stanisławów, kopia: autor, MM, rkps 1857

W ormiańskim środowisku dawnej Rzeczypospolitej powstawały także kalendarze. Nauczyciel ormiańskiej szkoły we Lwowie, Dawit z Zejtunu, był autorem rymowanego utworu na temat kalendarza, który powstał tam w 1609 roku (MM, rkps 6731). Inne dzieło o tej tematyce napisał – również we Lwowie – słynny ormiański lekarz Asar z Sebastii. Idąc w ślady średniowiecznych medyków ormiańskich, którzy kładli nacisk na związek między astrologią a medycyną, Asar stworzył dzieła z zakresu astrologii oraz kalendarza. We Lwowie powstał jego kalendarz

wielkanocny katolików z 1621 roku (MM, rkps 2018). Praca ta pozwala określić termin Wielkanocy według rachuby Kościoła katolickiego oraz pokazuje o ile wcześniej wypada to święto lub kiedy schodzi się w jednym czasie z Wielkanocą obchodzoną przez Kościół ormiański. Traktat z zakresu kalendarza został pomieszczony także w pracy zbiorowej skopiowanej przez Stefana Roszkę w 1727 roku – O kalendarzu ormiańskim – która dotyczy reformy kalendarza Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce (MM, rkps 1857).

ԲԷ. ԴԷ.	Ի	Գեորգիայ	ԴԷ	Է	Անշիր յնլ
ԴԷ	Կ	Էշիր յնլ	ԴԷ	Բ	Էշիր յնլ
ԴԷ	Զ	Անշիր յնլ	ԴԷ	Գ	Գեորգիայ
ԴԷ	Է	Գեորգիայ	ԴԷ	Ը	Անշիր յնլ
ԴԷ	Ը	Էշիր յնլ	ԴԷ	Թ	Անշիր յնլ
ԴԷ	Ճ	Անշիր յնլ	ԴԷ	Խ	Գեորգիայ
ԴԷ	Դ	Գեորգիայ	ԴԷ	Ծ	Գեորգիայ
ԴԷ	Դ	Գեորգիայ	ԴԷ	Ռ	Անշիր յնլ
ԴԷ	Կ	Գեորգիայ	ԴԷ	Ք	Գեորգիայ
ԴԷ	Ե	Անշիր յնլ	ԴԷ	Վ	Էշիր յնլ
ԴԷ	Տ	Գեորգիայ	ԴԷ	Տ	Անշիր յնլ
ԴԷ	Լ	Գեորգիայ	ԴԷ	Է	Գեորգիայ
ԴԷ	Կ	Էշիր յնլ	ԴԷ	Զ	Էշիր յնլ
ԴԷ	Զ	Անշիր յնլ	ԴԷ	Ճ	Գեորգիայ
ԴԷ	Ը	Գեորգիայ	ԴԷ	Ը	Անշիր յնլ
ԴԷ	Ը	Էշիր յնլ	ԴԷ	Թ	Գեորգիայ
ԴԷ	Ճ	Անշիր յնլ	ԴԷ	Խ	Գեորգիայ
ԴԷ	Դ	Գեորգիայ	ԴԷ	Ճ	Էշիր յնլ
ԴԷ	Դ	Գեորգիայ	ԴԷ	Ռ	Անշիր յնլ
ԴԷ	Կ	Անշիր յնլ	ԴԷ	Ք	Գեորգիայ
ԴԷ	Ե	Էշիր յնլ	ԴԷ	Վ	Էշիր յնլ
ԴԷ	Տ	Գեորգիայ	ԴԷ	Տ	Անշիր յնլ

Չլատիկն Գեորգի

աճոր	Է	Գեորգիոս	աճլբ	Ղ	Գեորգիոս
աճի	Զ	Գեորգիոս	աճլԿ	Ժ	անշէր յաճ
աճի	Յ	անշէր յաճ	աճլԴ	Ս	անշէր յաճ
աճի	Բ	Գեորգիոս	աճլԵ	Ծ	Գեորգիոս
աճի	Յ	Գեորգիոս	աճլԶ	Շ	անշէր յաճ
աճի	Խ	անշէր յաճ	աճլԷ	Պ	անշէր յաճ
աճի	Ն	Էշէր յաճ	աճլԸ	Ժ	Գեորգիոս
աճի	Ղ	Գեորգիոս	աճլԹ	Վ	Էշէր յաճ
աճի	Ր	անշէր յաճ	աճի	Ն	անշէր յաճ
աճի	Ս	Էշէր յաճ	աճի	Բ	Գեորգիոս
աճի	Ծ	Գեորգիոս	աճի	Պ	Էշէր յաճ
աճի	Շ	Գեորգիոս	աճի	Ղ	անշէր յաճ
աճի	Յ	անշէր յաճ	աճի	Վ	Գեորգիոս
աճի	Ժ	Գեորգիոս	աճի	Զ	Գեորգիոս
աճի	Վ	Էշէր յաճ	աճի	Շ	անշէր յաճ
աճի	Շ	Գեորգիոս	աճի	Պ	Էշէր յաճ
աճի	Պ	անշէր յաճ	աճի	Ղ	Գեորգիոս
աճի	Ր	Էշէր յաճ	աճի	Վ	անշէր յաճ

Դ Եղբայրք ի հայոց բաժնի. ագ. յին ի հայոց ի խնդիր իր
 պրծի զսիր բանս, որ ցանկն զգնան քառանկյ, ի յոսան
 քանի շէր յաճ արիւնի, և ի՞նչ յրա՞ւմս ի յոսանեղ լինի, ի յին
 և պոզ արարչն պիտ զսմ, և յիշեալ զսուսն սեբաստիոս

ցանկն սկս. բանս :

**Պատմական արժեք
ներկայացնող ձեռագրեր**
Kroniki historyczne

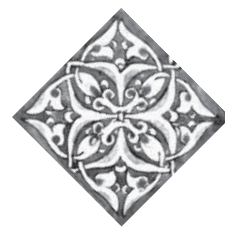
Մատենադարանում պահվում են Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ստեղծված, պատմական նշանակություն ունեցող գործեր: Այդպիսի աշխատություններից է «Պատմություն Խոտինի պատերազմի մասին» երկը: Այն նվիրված է 17-րդ դարի առաջին կեսի լեհ-թուրքական պատերազմի շրջանակներում 1621 թ.-ին Խոտինում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին: Պատմությունը գրի է առել իրադարձությունների ականատես Տեր Հակոբի որդի Հովհաննեսը Խոտինի պատերազմից վեց տարի անց՝ 1627 թ.-ին Կամենեցում: Աղբյուրագիտական մեծ նշանակություն ունեցող պատմական այս երկի քնօրինակը չի պահպանվել: Աշխարհում հայտնի միակ օրինակը՝ արված ուշ շրջանում՝ 19-րդ դարում, ներկայումս պահվում է Մատենադարանում (ՄՄ ձեռ. 2644):

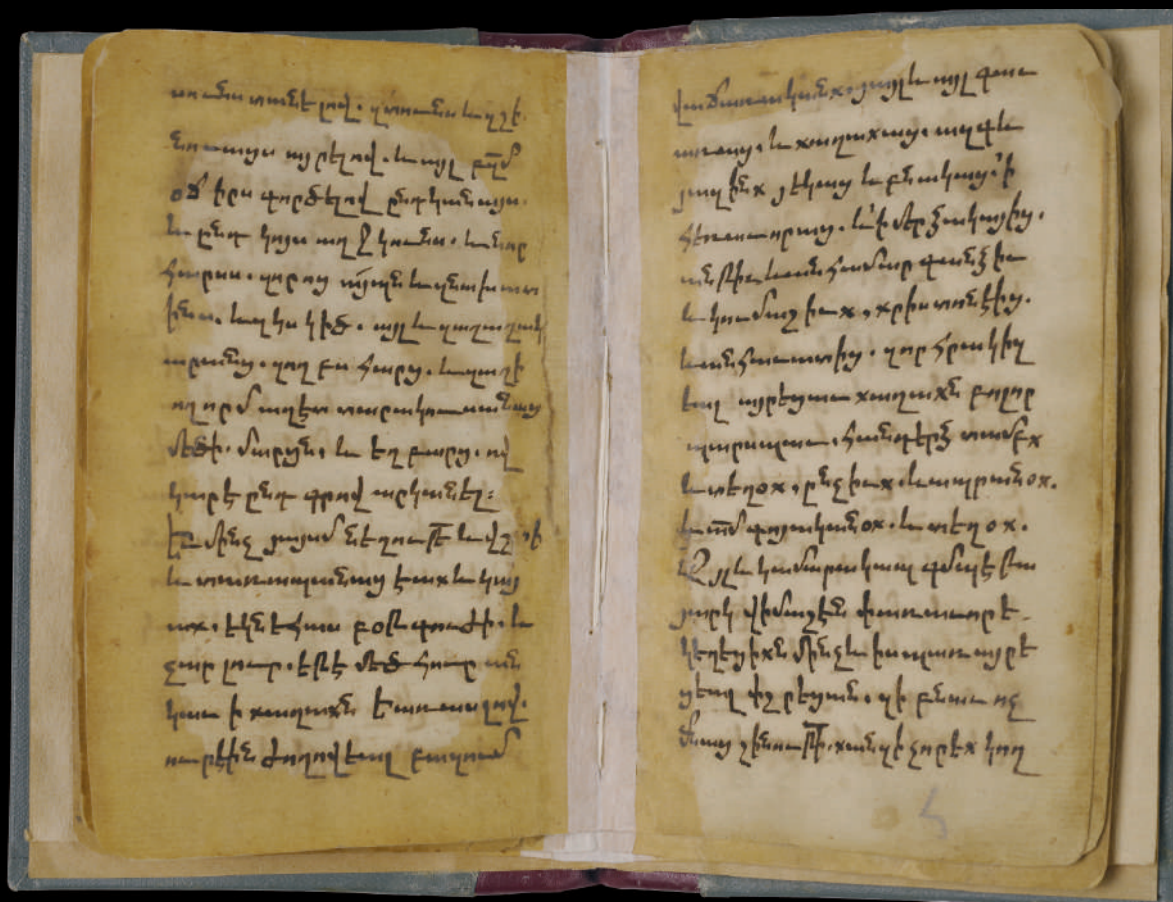
Wśród rękopisów Matenadaranu z dawnej Rzeczypospolitej są także teksty o znaczeniu historycznym. Należy do nich *Historia wojny chocimskiej*, kronika poświęcona bitwie pod Chocimem z 1621 roku, stoczonej podczas wojny polsko-tureckiej w pierwszej połowie XVII wieku. Napisał ją naoczny świadek wydarzeń, Howhannes, syn księdza Hakoba, w Kamieńcu, sześć lat po wojnie, w 1627 roku. Oryginał tego utworu – źródła historycznego o wielkiej wartości – nie zachował się. Jedyne istniejący egzemplarz – część kodeksu z połowy XIX wieku – jest przechowywany w Matenadaranie (MM, rkps 2644).

Պատմական նշանակություն ունեցող աշխատությունների թվին են դասվում նաև Լեհական թագավորության հայկական կենտրոններում ընդօրինակված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնցում գրիչները հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում տեղի հայ համայնքի, ինչպես նաև Լեհ-լիտվական թագավորության վերաբերյալ: Նմանատիպ տեղեկություններով հատկապես աչքի են ընկնում Սիմեոն Լեհացու ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարանները: Բոհատինում գրված հիշատակարանում Լեհացին տեղեկություններ

է հաղորդում թաթարների՝ Լեհաստան կատարած արշավանքների, Յարոսլավում տեղի ունեցած հրդեհի և Լվովում բռնկված համաճարակի մասին (ՄՄ ձեռ. 4678): Մեկ այլ հիշատակարանում նա մանրամասն անդրադառնում է Լեհական թագավորության 1635-1636 թթ. ներքին և արտաքին քաղաքականության իրողություններին, սակայն հիշատակարանի զգալի մասը նվիրված է Լվովում Հայ եկեղեցու՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորման պատմության մանրամասներին (ՄՄ ձեռ. 1004):

Wartość historyczną mają także niektóre kolofony ormiańskich rękopisów skopiowanych w dawnej Rzeczypospolitej, w których ich autorzy często podawali bogate informacje dotyczące miejscowej gminy ormiańskiej czy aktualnych wypadków w Polsce. Szczególnie długie, literackie kolofony komponował Symeon Lehacy. Tekst napisany przez niego w Rohatynie podaje cenne informacje o najeździe tatarskim na Polskę, o pożarze w Jarosławiu czy epidemii we Lwowie (MM, rkps 4678). W utworze tego typu Symeon szczegółowo omówił sytuację polityczną Rzeczypospolitej w latach 1635–1636, najwięcej miejsca poświęcając informacjom o narzuceniu Ormianom w Polsce unii kościelnej (MM, rkps 1004).

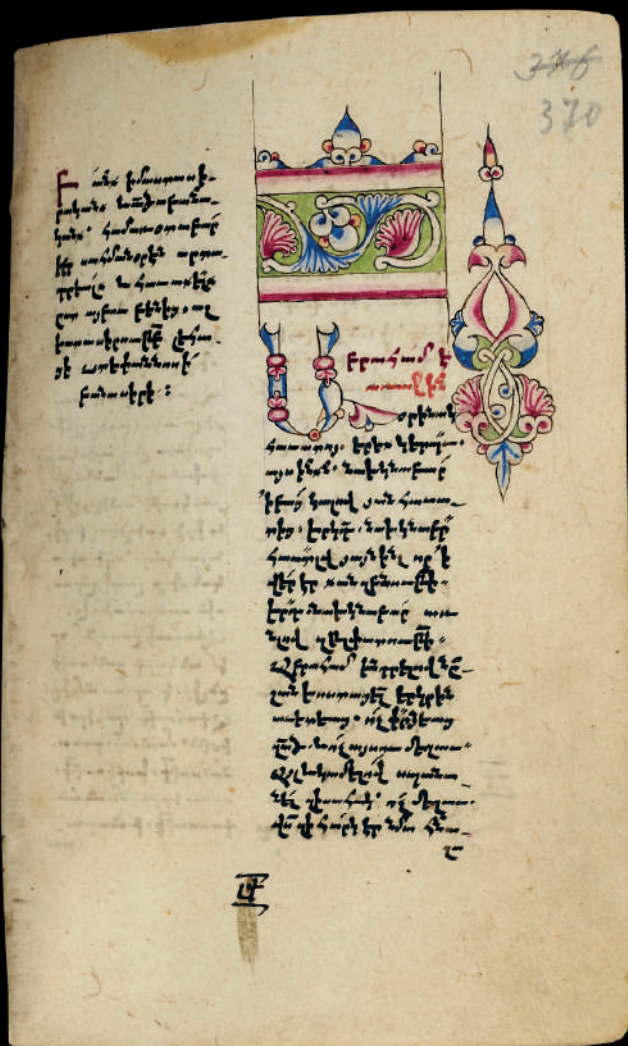
Հարված Սիմեոն Լեհացու հիշատակարանից՝
Յարոսլավի հրդեհի մասին, Հիշատակարան, 17-րդ դ., Րոհատին,
գրիչ՝ Սիմեոն Լեհացի, ՄՄ ձեռ. 4678

Fragment kolofonu Symeona Lehacego o pożarze w Jarosławiu,
w: kolofon, XVII w., Rohatyn,
kopista: Symeon Lehacy, MM, rkps 4678

[illegible]

Հարված Սիմեոն Լեհացու հիշատակարանից՝ լեհաց Վլադիսլավ [IV] թագավորի
և լեհ-շվեդական հարաբերությունների մասին,
Վարդան Արևելցի, «Հնգամսյայանի մեկնություն», 1636 թ., Լվով,
գրիչ՝ Սիմեոն Լեհացի, ՄՄ ծեռ. 1004

Fragment kolofonu Symeona Lehacego o królu Polski Władysławie [IV]
oraz o stosunkach polsko-szwedzkich,
w: Wartan Arewelcy, Komentarz do Pięcioksięgu, 1636, Lwów,
kopista: Symeon Lehacy, MM, rkps 1004

Ստեփանոս Լեհացի,
«Փիլիսոփայական և աստվածաբանական
տերմինների բառարան»,
Ժողովածու, 1662 թ., Էջմիածին,
գրիչ՝ Ներսես, ՄՄ ձեռ. 110

Stefan Lehacy,
Słownik terminów filozoficznych i teologicznych,
zbiór, 1662, Eczmiadzyn,
kopista: Nerses, MM, rkps 110

Բառարաններ

Ստեփանոս Լեհացու հեղինակած «Փիլիսոփայական և աստվածաբանական տերմինների բառարանը», որը գրվել է 17-րդ դարի 60-ականներին, համարվում է հայ իրականության մեջ նախկինում եղած նմանատիպ բառարաններից թվով երկրորդը: Այնուհանդերձ լեհահայ գործչի հեղինակած այս բառարանն աչքի է ընկնում մի շարք կարևոր առանձնահատկություններով, որոնցով այն տարբերվում է իր նախորդից, իսկ շատ առումներով՝ անգամ գերազանցում: Լեհացու բառարանում տրված է ժամանակի փիլիսոփայական, աստվածաբանական, գեղագիտական և բարոյագիտական մոտ երեք հարյուր բառ-հասկացության բացատրություն՝ անհամեմատ ընդարձակ ու համակողմանի շարադարանքով: Սա գործնական բառարան է՝ հեղինակի և ժամանակի ուսումնասեր միջավայրի համար՝ հիմնված Լեհացու մինչ այդ թարգմանչական ու մեկնողական գործունեության արդյունքում ստեղծված բառապաշարի վրա (ՄՄ ձեռ. 110): Մատենադարանում պահվող, լեհահայ գրչությանն առնչվող որոշ ձեռագրերին կից կան համառոտ, մասնագիտական տերմինների բառարաններ: Այդպիսի բնույթ է կրում Ռոշթայի՝ «Փիլիսոփայություն կամ ներածություն Արիարարության Տրամաբանության»-ը կից դժվարիմաց բառերի մեկնողական բառարանը (ՄՄ ձեռ. 1966): Նմանատիպ բառարաններ կան՝ գրված հայատառ դիպաղերենով (յրես՝ «Այլագրություն»):

ՅԱՆԿ

Լորամաքանութեւ, և մեկ
նութի բառից դժուարա-
գունից:

Ա

Առամ, և եմայ զի արդեաւոր սկան:
166.

Ղար, որ հարէ առնել ինչ, և ոչ առնել:
անջնջան:

Ղհ կերպար. 188.

Ղմբողջական մասունք ասին, որ զիսկ
ինչ ամբողջ. ք, կարարեալ առնել; ու
ջեան, որքն, զընթեւ, և աս: զմարդն կա-
րարել:

Ղյաւաճութի, որ և փոխաբերութի
ասի, է առնում յարդի նշանակութի
առնանքարդի նշանակութի. 8.

Ղյադութի է անհարդութի, որով լին այս
ասի, և ոչ այլ ինչ:

Ղնասունք զորքիս ճայնս ասին: 166.

Ղնգերաւանցող էր. 3.

Ղնդրաւոր էր. 3. Ղնդրաւորացա-
կան. նոյն:

Ղնկաւապէս ի մրայ: առանց խորհե-
լոյ մրայ:

Ղնկաւութի է որով ոչ է արարա-
դրեալ այլ ուր, և հարէ առանց նր գոյ:
ոպ Ղն, գոյացութի, և:

Ղն.

Ղնհակալայ էր. 5.

Ղնհար, որ ոչ հարանի յայ կալ հարա-
բեալ, ոպ գրեգոր, օրոդու:

Ղնհաւաքան էր. 4.

Ղնջնաւոր է նկարագրութի. 7.

Ղնջնջանութի ներհանութի, և հաւա-
սութի. 178.

Ղնկաւայէս, առանց միջորդութի, և
նոր մի մրանէլոյ այլոյ:

Ղնշանական էր. 3.

Ղնորոշ էր. 5.

Ղնուն. 10.

Ղնջարութի է մանաշու մի, որով միջին
զինն է նոյնապէս մանաշ, ոչ մանա-
շելով զման: ոպ զնկարանին մանա-
շի, և ոչ մանաշի զմանաշանն. Ղն
ջարութի առարկայական: 85. կերպար-
ար. 91.

Ղնարբեր, որ հարէ առնել, կամ ոչ
առնել, կամ լինի, և ոչ լինի:

Ղպարդ-յանէմ, յայրնապէս, և ճշ-
մարտապէս յոչանէմ զինն ոպ է
իսկ:

Ղպարդ-յոմ. 48. 69. 182. Ղպար-
դ-յոմ վնորոյ, և վնի. 48. 182.

Ղռաւարդութի է առաջին նախադրա-
սութի հարին: ոպ, է բանական ին-
դանի, որ է մի է մարդ:

Ղռաւին դիպարարութի. 5. 114.

Ղռաւութի:

Ղռարկայ. 60. 61. նիւթար. 60.

կեր.

Կերպար- 68.

Պարկայապետ: Ինդիանէ տարկայ
յի, Եւրպ տարկայի:

Պարկէմ, տարկէ տարկանէմ: Ընդդէմ
աւելմ:

Պարկոմ- Լ. 25. 67. Կէսակէմ Էն
Էին: 27. ակէմ- Էն Էնրին: 26.

Պարկոմ- Լ. 50.

Պարկոմ- Լ. 5. 15. 2. Պարկոմ- Լ. 15. 2.

Պարկոմ- Լ. 15. 2. Պարկոմ- Լ. 15. 2.
15. 5. Եւր տարկոմ- Լ. 15. 9.

Պարկոմ- Լ. 15. 2.

Պարկոմ- Լ. 5.

Պարկոմ- Լ. 5. Եւր տարկոմ- Լ. 5. Եւր տարկոմ- Լ. 5.
Եւր տարկոմ- Լ. 5. Եւր տարկոմ- Լ. 5.

Բ:

Բաժանում- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24.

195

164

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Բաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գ:

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24. Եւր տարկոմ- Լ. 24.

Գաժանում- Լ. 24.

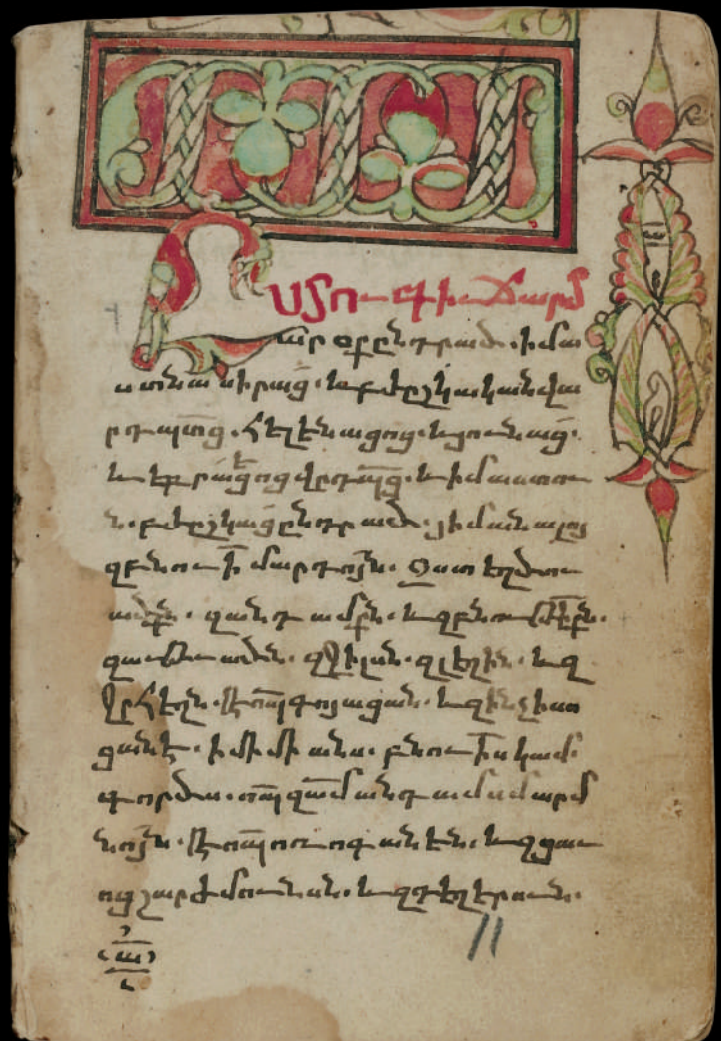
Բժշկարաններ

Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական կենտրոններում գրված և ներկայումս Մատենադարանում պահվող ձեռագրերում կան բժշկակարաններ: Համաձայն հիշատակարանների՝ դրանց զգալի մասը ընդօրինակվել է համայնքում պահվող «լավ և սրույզ» օրինակներից: 1560 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագիրն ունի 12-րդ դարի բժիշկ Աբուսայիդի «Մարդակազմություն» աշխատությունը, ինչպես նաև այլընթացակարգով տրված բազմաթիվ դեղագրեր (ՄՄ ձեռ. 549):

16-րդ դարի երկրորդ կեսի և 17-րդ դարի առաջին քառորդի հայ անվանի բժիշկ ու մատենագիր Ասար Սեբաստացին մի քանի տարի բնակվել է Լվովում և գրել է այստեղ ընդօրինակված ու հեղինակային մի շարք աշխատություններ: Նրա «Գիրք բժշկական արհեստի» աշխատության ընդօրինակությունը տեղ է գտել Լվովում գրված ժողովածուում, որն ունի նաև Աբուսայիդի վերոհիշյալ գործը, ինչպես նաև Գրիգոր Նյուսացու «Մարդու կազմության մասին» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 715): Ի դեպ՝ Լվովում 1617 թ.-ին Ասարը խմբագրել ու ընդօրինակել է Աբուսայիդի վերոնշյալ աշխատությունը: Հենց լվովյան ընդօրինակությունն է, որ համարվում է տվյալ խմբագրման ամենավաղ և ընտիր օրինակը: Սեբաստացին Լվովում է խմբագրել ու կրկին ընդօրինակել նաև իր գլխավոր՝ «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկագիտական գործը:

Աբուսայիդ, «Մարդակազմություն»,
Ժողովածու, 1560 թ., Լվով,
գրիչ՝ Ներսես, ՄՄ ձեռ. 549

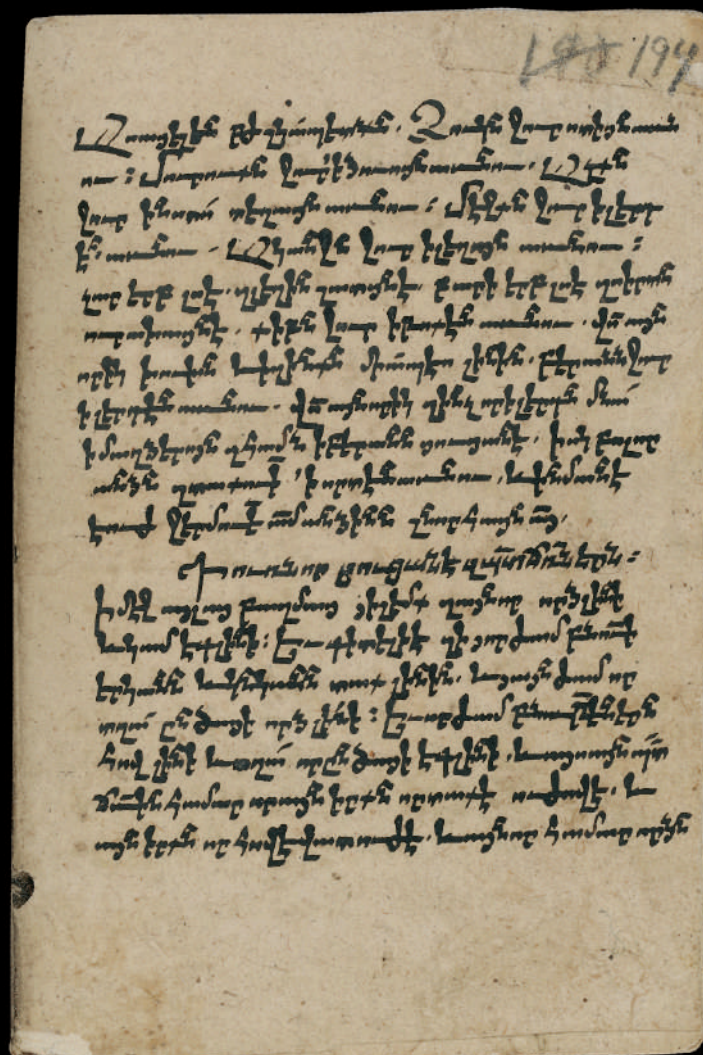
Abu Said, O anatomii człowieka,
zbiór, 1560, Lwów,
kopista: Nerses, MM, rkps 549

Traktaty medyczne

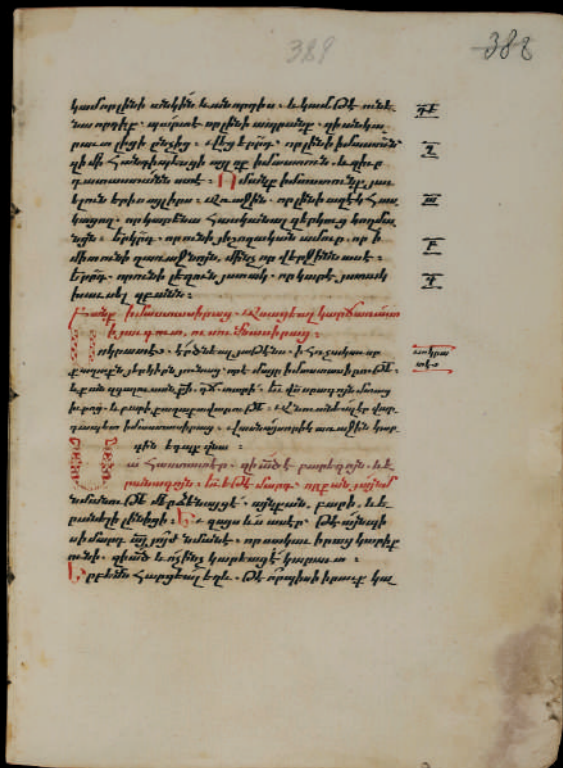
Wśród omawianych rękopisów spotykamy także traktaty medyczne. Według informacji w kolofonach niektóre z nich zostały przepisane z „dobrych i wybornych” egzemplarzy, które były przechowywane w diasporze ormiańskiej. Rękopis, który powstał w 1560 roku we Lwowie zawiera traktat *O anatomii człowieka* autorstwa XII-wiecznego lekarza Abu Saida, oraz liczne recepty lekarskie podane w porządku alfabetycznym (MM, rkps 549).

Przez kilka lat przebywał we Lwowie słynny ormiański lekarz drugiej połowy XVI oraz pierwszej ćwierci XVII w., Asar z Sebasty, który zostawił tam dzieła przepisane oraz swoje autorskie utwory. Jego podręcznik medycyny pod tytułem *Księga rzemiosła medycznego* mieści się w zbiorze tekstów medycznych skopiowanym we Lwowie, do którego należy także wspomniany wyżej traktat autorstwa Abu Saida oraz *O stworzeniu człowieka* Grzegorza z Nyssy (MM, rkps 715). W 1617 roku we Lwowie Asar zredagował i przepisał wspomniany traktat medyczny Abu Saida. Właśnie tę lwowską redakcję uważa się za najstarszy i najlepszy egzemplarz dzieła. Także we Lwowie Asar zredagował i przepisał swoje główne dzieło, wspomnianą już *Księgę rzemiosła medycznego*.

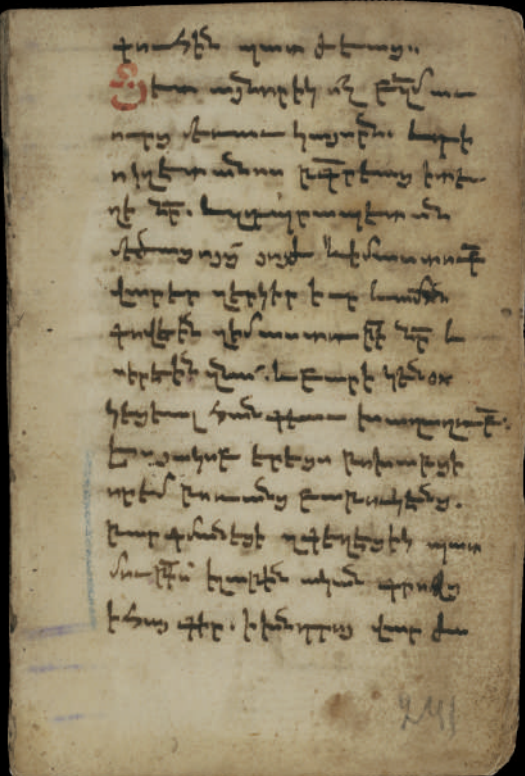
Ասար Սեբաստիացի,
«Գիրք բժշկական արհեստի»,
Ժողովածու, 17-րդ դար, Լվով,
գրիչ՝ Հովհաննես Քարմատյանցի, ՄՄ ձեռ. 715

Asar z Sebasty,
Księga rzemiosła medycznego,
zbiór, XVII w., Lwów,
kopista: Howhannes Karmatancy
(Jan Kierymowicz), MM, rkps 715

«Բանք իմաստասիրաց» (թարգմ.՝ Զաքարիա), ժողովածու, 1633 թ., Լվով, գրիչ՝ թարգմանիչ, ՄՄ ձեռ. 1916

Krótkie a węzłowe powieści, które po grecku zwą Apophtegmat (tłum. Zakaria), zbiór, 1633, Lwów, kopista: tłumacz, MM, rkps 1916

«Յոթ իմաստասերների պատմություն» (թարգմ.՝ Հակոբ Թոխաթցի, 1614 թ., Զամոնչ), ժողովածու, 1693 թ., Իզմիր, ՄՄ ձեռ. 7128

Historia o siedmiu mędracach (tłum. Hakob z Tokatu, 1614, Zamość), zbiór, 1693, Izmir, MM, rkps 7128

Թարգմանություններ

Przekłady

Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում գործող կամ այդ միջավայրից սերող հայ գործիչներն իրենց ավանդյուններն հայ թարգմանական գրականության հարստացման բնագավառում: 1633 թ.-ին Լվովի ավագերեց Զաքարիան լեհերենից հայերեն է թարգմանում խրատական երկերի ժողովածու հանդիսացող «*Բանք իմաստասիրաց*» երկը: Մատենադարանում պահվում է այդ աշխատության Զաքարիա ավագերեցի ինքնագիր օրինակը (ՄՄ ձեռ. 1916):

Ormiańscy autorzy, którzy działali w dawnej Rzeczypospolitej mieli także swój wkład we wzbogacenie skarbicy przekładowej literatury ormiańskiej. W 1633 roku we Lwowie archiprezbiter Zakaria przetłumaczył z polskiego *Krótkie a węzłowe powieści, które po grecku zwą Apophtegmat* – kompilację zwięzłych utworów literackich. W Matenadaranie znajduje się egzemplarz tego utworu własnoręcznie skopiowany przez Zakarię (MM, rkps 1916).

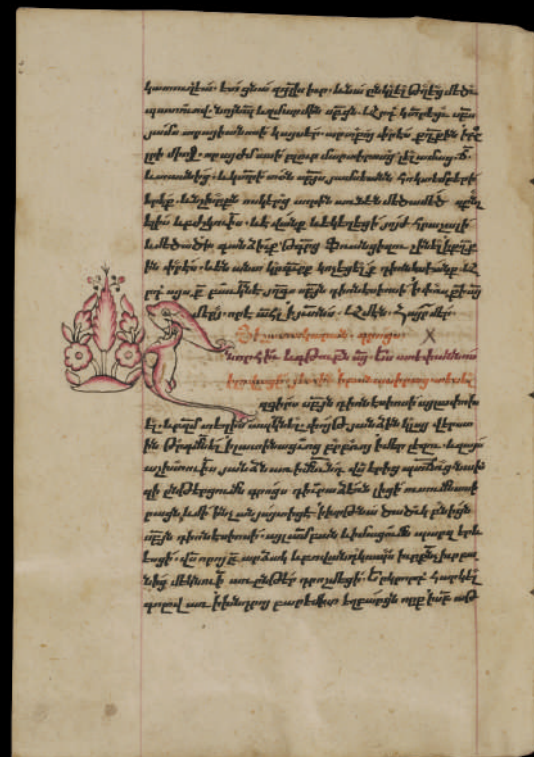
Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցին 1614 թ.-ին Զամոնչ քաղաքում լատիներենից հայերեն է թարգմանում «*Յոթ իմաստասերների պատմություն*» ժողովածուն: Հստ հիշատակարանի՝ աշխատությունը թարգմանվել է Թոխաթցու ուսուցչի՝ Հակոբ Այվաթենց Թոխաթցու խնդրանքով, որն այդ ժամանակ ևս ապաստանել էր Լեհ-լիտվական թագավորությունում: Թեև աշխատության բնօրինակը չի պահպանվել, սակայն Մատենադարանում պահվում է 1693 թ.-ին Իզմիրում արված մի ընդօրինակություն (ՄՄ ձեռ. 7128):

Inny Ormianin, Hakob Batukenc z Tokatu, w 1614 roku w Zamościu przełożył z łaciny *Historię siedmiu mędrców* (dzieło znane w Polsce jako *Poncján, który ma w sobie rozmaite powieści mile barzo ku czcieniu, wzięte z rzymskich dziejów*). Według kolofonu utwór został przetłumaczony na prośbie mistrza Hakoba – innego Hakoba, o przydomku Ajwatenc – który w owym czasie także przebywał w Polsce. Choć oryginał utworu się nie zachował, Matenadaran posiada kopię przepisana w 1693 roku w Izmirze (MM, rkps 7128).

Լատիներենից ու մասամբ լեհերենից արված բազմաթիվ թարգմանությունների հեղինակ է Ստեփանոս Լեհացին: 1660 թ.-ին Էջմիածնում Լեհացին լատիներենից հայերեն է թարգմանում I դարի անտիկ մտածող, հրեա մատենագիր Հովսեփ Փլավիոսի «*Հրեական*

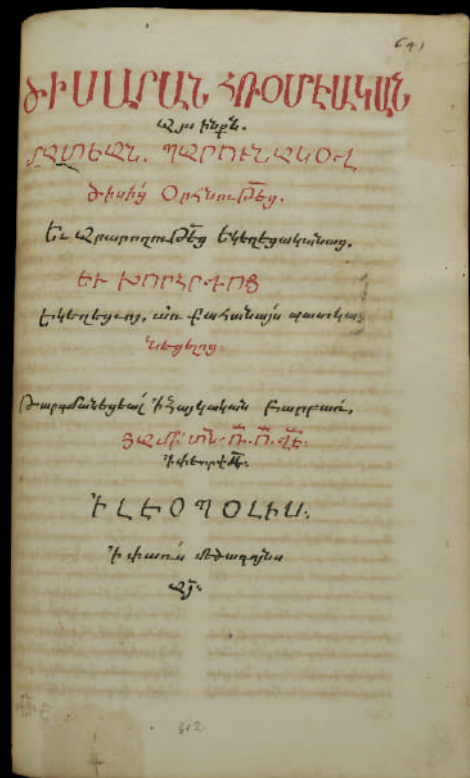
պատերազմի պատմություն» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 1909): Մատենադարանում պահվող այս ձեռագիրը Լեհացու ինքնագիր օրինակն է: Թեև Դիոնիսիոս Արեոպագացու մի շարք աշխատությունների հայերեն թարգմանություններ գոյություն ունեին դեռևս 8-րդ դարից, սակայն, լինելով հունարեն դպրոցի թարգմանություն, անհասկանալի էին 17-րդ դարում ապրող հայ ընթերցողի համար: Այդ պատճառով Լեհացին ձեռնամուխ է լինում Արեոպագացու մի շարք աշխատությունների երկրորդ թարգմանությանը, այս անգամ լատիներենից (ՄՄ ձեռ. 5171): Առավել մատչելի լինելու շնորհիվ՝ այն շատ արագ տարածվում է հայկական միջավայրում, որն էլ հեղինակին մեծ ճանաչում է բերում: Ստեփանոս Լեհացու թարգմանական գործունեության կարևորագույն ձեռքբերումը Արիստոտելի «Մետաֆիզիկա» աշխատության թարգմանությունն էր, որը նա հարստացրել է իր մեկնություններով (ՄՄ ձեռ. 5249): Ենթադրվում է, որ նա հայերեն է թարգմանել նաև Արիստոտելի «Հոգու մասին» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 10302): Լեհացու՝ 17-րդ դարի 50-80-ականներին լատիներենից թարգմանած այլ գործերից է Պրոկո Դիադոխոսի «Պատմաոների գիրք» աշխատությունը (ՄՄ ձեռ. 1765), Ղուրանը (ՄՄ ձեռ. 3109), Սիրաքի Իմաստությունը (ՄՄ ձեռ. 705): Հայտնի է, որ 15-րդ դարում կաթոլիկ միջավայրում ծնունդ առած «Հայելի վարուց» բարոյախրատական գրույցների ժողովածուն Լեհացին թարգմանել է լեհերենից՝ այն զգալիորեն հարմարեցնելով հայկական միջավայրին (ՄՄ ձեռ. 680): «Բուրասարան աղոթից» (ՄՄ ձեռ. 553) ժողովածուում ի հայտ է գալիս Լեհացու չափածո շարադրանքի ձիրքը:

Autorem licznych przekładów, głównie z łaciny, a częściowo też z polskiego, był Stefan Lehacy. W 1660 roku w Eczmiadynie przełożył z łaciny *Dzieje wojny żydowskiej* autorstwa antycznego myśliciela I stulecia n.e., żydowskiego historyka Józefa Flawiusza (MM, rkps 1909). Przechowywany w Matenadaranie egzemplarz jest autografem Lehacego. Tłumaczenia pism Pseudo-Dionizego Areopagity istniały w środowisku ormiańskim już w VIII wieku, ale jako że zostały wykonane przez członków tak zwanej szkoły hellenofilskiej, w XVII wieku nie były już zrozumiałe dla czytelnika ormiańskiego. Z tego powodu Stefan Lehacy podjął się przetłumaczenia tych utworów na nowo, tym razem z łaciny. Niektóre z nich opatrzył ponadto obszernymi komentarzami. Łatwo zrozumiały przekład Lehacego wkrótce rozpowszechnił się w ormiańskich środowiskach intelektualnych i przyniósł autorowi wielkie uznanie (MM, rkps 5171). Jednak najważniejszym osiągnięciem Lehacego w

Ստեփանոս Լեհացու հիշատակարանը, Դիոնիսիոս Արեոպագացի, Մարտնագրություն (թարգմ.՝ Սյր. Լեհացի), 1662 թ., Էջմիածին, գրիչ՝ թարգմանիչ, ՄՄ ձեռ. 5171

Kolofon Stefana Lehacego, w: tomie Pism Pseudo-Dionizego Areopagity (tłum. Stefan Lehacy), 1662, Eczmiadzyn, kopia: tłumacz, MM, rkps 5171

Ծիսարան հոռմեական, (1697 թ., Լվով), ժողովածու, 1696, 1697, 1713, Լվով, ՄՄ ձեռ. 9740

Rytuał katolicki (1697, Lwów), zbiór 1696, 1697, 1713, Lwów, MM, rkps 9740

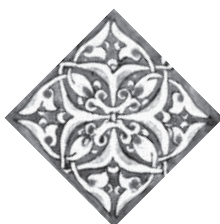
zakresie działalności translatorskiej było przełożenie z łaciny na język ormiański *Metafizyki* Arystotelesa, które to tłumaczenie autor wzbogacił swoimi komentarzami (*MM, rkps 5249*). Przypuszcza się, że przełożył oraz opatrzył komentarzami także inne dzieło Arystotelesa, *De Anima* (*MM, rkps 10302*). Inne utwory, przetłumaczone przez niego z łaciny w latach 50.–80. XVII wieku to *O przyczynach* Proklosa Ateńczyka (*MM, rkps 1765*), *Koran* (*MM, rkps 3109*) i *Mądrość Syracha* (*MM, rkps 705*). Wiadomo też, że zbiór opowieści, *Wielkie zwierciadło przykładów*, będący produktem XV-wiecznego środowiska katolickiego, Lehacy przełożył z języka polskiego (*MM, rkps 680*) i znacznie zaadaptował dla czytelnika ormiańskiego. W modlitewniku *Ogród modlitw* ujawnił się talent poetycki Lehacego (*MM, rkps 553*).

Թարգմանությունների մի զգալի մաս արվել է 17-րդ դարում Լվովում եկեղեցական միությունից հետո, երբ լատիններենից հայերեն էին թարգմանվում Կաթոլիկ եկեղեցու ծիսական գրքերը կամ այդ եկեղեցու հայրերի երկերը: Մատենադարանում պահվում են այդ բնույթի մի շարք թարգմանություններ, որոնց մեծ մասն արվել է Լվովում 17-րդ դարի երկրորդ կեսին և 18-րդ դարի առաջին կեսին: Նմանատիպ աշխատությունների շարքին են դասվում, օրինակ, իտալացի կարդինալ Հովհաննես Բոնայի «Պատարագի սրբազնության մասին» երկը՝ արված Լվովում 1698 թ.-ին (*ՄՄ ձեռ. 3019*) կամ Ծիսարան հոռմեակաւն ժողովածուն՝ թարգմանված Լվովում 1697 թ.-ին (*ՄՄ ձեռ. 9740*):

Większość tłumaczeń dokonanych przez Ormian polskich powstała po unii kościelnej we Lwowie w XVII wieku, kiedy z łaciny na ormiański tłumaczono teksty religijne Kościoła katolickiego czy różne utwory ojców Kościoła katolickiego. W Matenadaranie znajduje się kilka podobnych przekładów, pochodzących z drugiej połowy XVII oraz pierwszej połowy XVIII wieku. Jest wśród nich dzieło *O Mszy Świętej*, autorstwa włoskiego kardynała Giovanniego Bony, przełożone we Lwowie w 1698 roku (*MM, rkps 3019*) czy *Rytuał katolicki*, przetłumaczony we Lwowie w 1697 roku (*MM, rkps 9740*).

Լատիներենից արված բազմաթիվ թարգմանությունների հեղինակ է արքեպիսկոպոս Վարդան Հունանյանը: Մատենադարանում պահվում են նրա թարգմանությունների մի շարք ընդօրինակություններ: 1723 թ.-ին Էջմիածնում գրված ժողովածոնում (*ՄՄ ձեռ. 664*) կա արքեպիսկոպոս Հունանյանի «Արարողություն և խրատ վերջին օմանն» աշխատությունը՝ թարգմանված լատիներենից, 1688 թ.-ին Լվովում:

Autorem licznych przekładów z łaciny był arcybiskup lwowski Wartan Hunanian. Matenadaran przechowuje liczne egzemplarze jego przekładów. Kodeks skopiowany w 1723 roku w Eczmiadzynie (*MM, rkps 664*) mieści m.in. *Rytuał i porady o ostatnim namaszczeniu*, przełożony z łaciny przez arcybiskupa Hunaniana we Lwowie w 1668 roku.

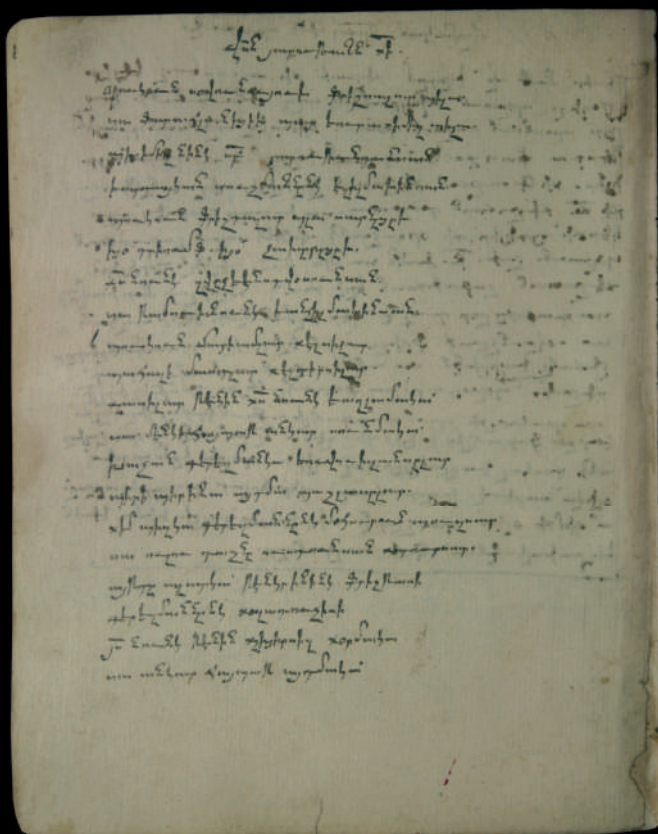
Այլագրություն Alografia

Երբ որևիցե տեքստ գրի է առնվում ոչ թե տվյալ լեզվի, այլ ուրիշ այբբենական համակարգի միջոցով, այդ երևույթը կոչվում է այլագրություն (ալոգրաֆիա): Այս երևույթը լեհահայ գրչության հերթական առանձնահատկություններից մեկն է: Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական համայնքի մի մասը, որն իր առօրյա գործունեության մեջ ավելի հաճախ օգտվում էր ղփչաղերենից կամ լեհերենից, ժամանակի ընթացքում սկսում է իրեն անհրաժեշտ գրականությունը՝ թե՛ կրոնական, թե՛ աշխարհիկ բովանդակությամբ, գրել ղփչաղերեն և լեհերեն բառերով, սակայն հայերեն տառերով: Այս կերպ առաջանում է հայատառ ղփչաղերեն և հայատառ լեհերեն այլագրություն: Ընդ որում՝ հաճախ լեհահայերը ստեղծագործում էին միաժամանակ մի քանի լեզուներով: Եթե թյուրքերեն լեզվաընտանիքի ճյուղ հանդիսացող ղփչաղերենի դեպքում այդօրինակ այլագրությունն ինքնին հասկանալի երևույթ էր, քանի որ ղփչաղերենը չունի իր այբբենական համակարգը, ապա հայատառ լեհերենի դեպքում դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ, հաճախելով հայկական դպրոցներ, լեհահայ համայնքը չգիտեր լեհերեն գրել: Հայատառ լեհերենով գրված ձեռագրերը մեծ արժեք կարող են ներկայացնել լեհ լեզվաբանների համար, քանի որ հարուստ աղբյուր են 16-17-րդ դարերի հին լեհերենի վերաբերյալ:

Gdy tekst w jednym języku zapisuje się za pomocą alfabetu innego języka, zjawisko to nazywa się alografia. Jest to jedna z cech charakterystycznych piśmiennictwa ormiańskiego z dawnej Polski. Ludność ormiańska w Polsce, która na co dzień posługiwała się językiem kipczackim czy polskim, z czasem zaczęła zapisywać potrzebne im teksty – o charakterze religijnym bądź świeckim – właśnie w tych językach, a jednak za pomocą alfabetu ormiańskiego. W taki sposób powstawała alografia ormiańsko-kipczacka czy ormiańsko-polska. Przy tym Ormianie polscy często prowadzili ożywioną działalność pisarską jednocześnie w kilku językach. O ile w wypadku języka kipczackiego, który należy do turkijskiej rodziny językowej, alografia ta jest całkiem zrozumiała, ponieważ język kipczacki nie miał własnego systemu alfabetycznego, o tyle w przypadku języka polskiego tłumaczy się to tym, że Ormianie chodzili do szkół ormiańskich i nie umieli się posługiwać alfabetem polskim. Tego rodzaju alografia ormiańsko-polska, głównie z wieku XVI i XVII, powinna zainteresować filologów polskich, gdyż jest ważnym źródłem do poznania języka polskiego doby staropolskiej.

Միայն լեհահայ համայնքում և մասամբ նրա հետ սերտ առնչություն ունեցող ռումինահայ համայնքում է, որ պահպանվել է հայատառ ղփչաղերենով գրի առնված գրականություն՝ կրոնական ու ծիսական բովանդակությամբ ձեռագրեր, դատական արձանագրություններ, բառարաններ, քերականություններ, գեղարվեստական գրականություն: Վաղագույն օրինակները հայտնի են դեռևս 16-րդ դարի սկզբներից: Սա հարուստ լեզվաբանական նյութ է թյուրքերենի այդ ճյուղով զբաղվող յուրաքանչյուր մասնագետի համար: Հայատառ ղփչաղերենով 16-17-րդ դարում գրառված գրականության մի փոքրիկ՝ մոտ մեկ տասնյակի հասնող հավաքածու էլ պահվում է Մատենադարանում: Դավիթ Զեյթունցու «*Քերականության մեկնության*» որոշ ընդօրինակություններին կից կա հայատառ ղփչաղերեն տեքստների բառարան (*ՄՄ ձեռ. 3883*): Տասներկու բառից բաղկացած հայատառ ղփչաղերեն բառարան կա 1620 թ.-ին գրված ձեռագրում (*ՄՄ ձեռ. 1232*): Լվովում 16-րդ դարում մի քանի գրիչների կողմից գրված ժողովածուում (*ՄՄ ձեռ. 2267*) կան հայատառ ղփչաղերենով գրված կրոնական բովանդակության տեքստեր, բառարան, երկարակեցության մի դեղագիր, հատվածներ *Սաղմոսարանից*, քարոզ, տաղեր՝ «*Քրիստոսի ծննդյան մասին*» և «*Քրիստոսի հարության մասին*»: Ամբողջությամբ հայատառ ղփչաղերենով է գրված 1626 թ.-ին ընդօրինակված ժողովածուն, որում ներառված են *Պատարագամատույց*, *Ժամագիրք*, հատվածներ *Սաղմոսարանից* և *Աղոթագիրք* (*ՄՄ ձեռ. 2403*): Լվովում 1634 թ.-ին գրված հայատառ ղփչաղերեն քերականական ձեռնարկում (*ՄՄ ձեռ. 3522*) կան մասամբ հայատառ լեհերեն հատվածներ:

Tylko w diasporze Ormian w dawnej Rzeczypospolitej oraz częściowo w sąsiednim Gospodarstwie Mołdawskim zachowała się bogata literatura w alografii ormiańsko-kipczackiej: teksty religijne, akty sądowe, słowniki, gramatyki, literatura piękna. Najwcześniejsze przykłady alografii tego typu znane są już z początku XVI wieku. Jest to bogaty materiał lingwistyczny dla specjalistów języka turkijskiego. Niewielki zbiór rękopisów zapisanych w ten sposób, około dziesięć pozycji, które powstały w XVI–XVII wieku, jest obecnie przechowywany w Matenadaranie. Ormiańsko-kipczacki słownik terminologii fachowej ma *Gramatyka* Dawita z Zejtunu (*MM, rkps 3883*). Słownik składający się z 12 wyrazów posiada kodeks skopiowany w 1620 roku (*MM, rkps 1232*). Przepisana w XVI wieku we Lwowie praca zbiorowa obejmuje m.in. teksty religijne, słownik, przepis na długowieczność, fragment psalterza, kazanie oraz pieśni religijne: *O narodzeniu Chrystusa*

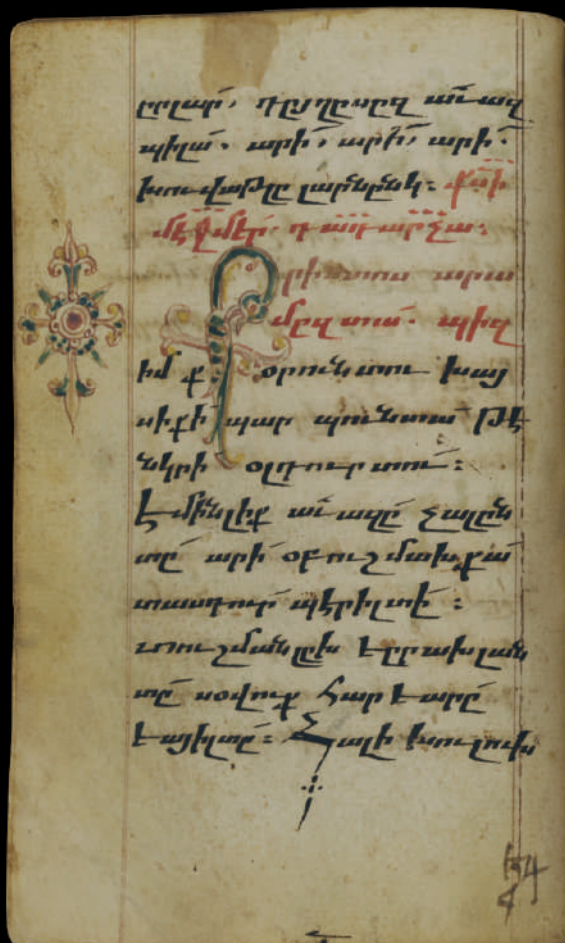

Տաղ «Քրիստոսի հարության մասին»,
(հայապատղիչադերեն),
ժողովածու, 16-րդ դար, Լվով,
գրիչներ՝ Լուսիկ, Վարդան, Մկրտիչ,
անանունք, ՄՄ ձեռ. 2267

Pieśń „O zmartwychwstaniu Chrystusa”
(ormiańsko-kipczacki),
w: zbiór, XVI w., Lwów,
kopiści: Lusik, Wartan, Mykyrticz i inni,
MM, rkps 2267

Պատարագամարույց
(հայապատղիչադերեն),
ժողովածու, 1626 թ., Լվով,
գրիչ՝ Միսքո, ՄՄ ձեռ. 2403

Mszał
(ormiańsko-kipczacki),
zbiór, 1626, Lwów,
kopista: Misko, MM, rkps 2403

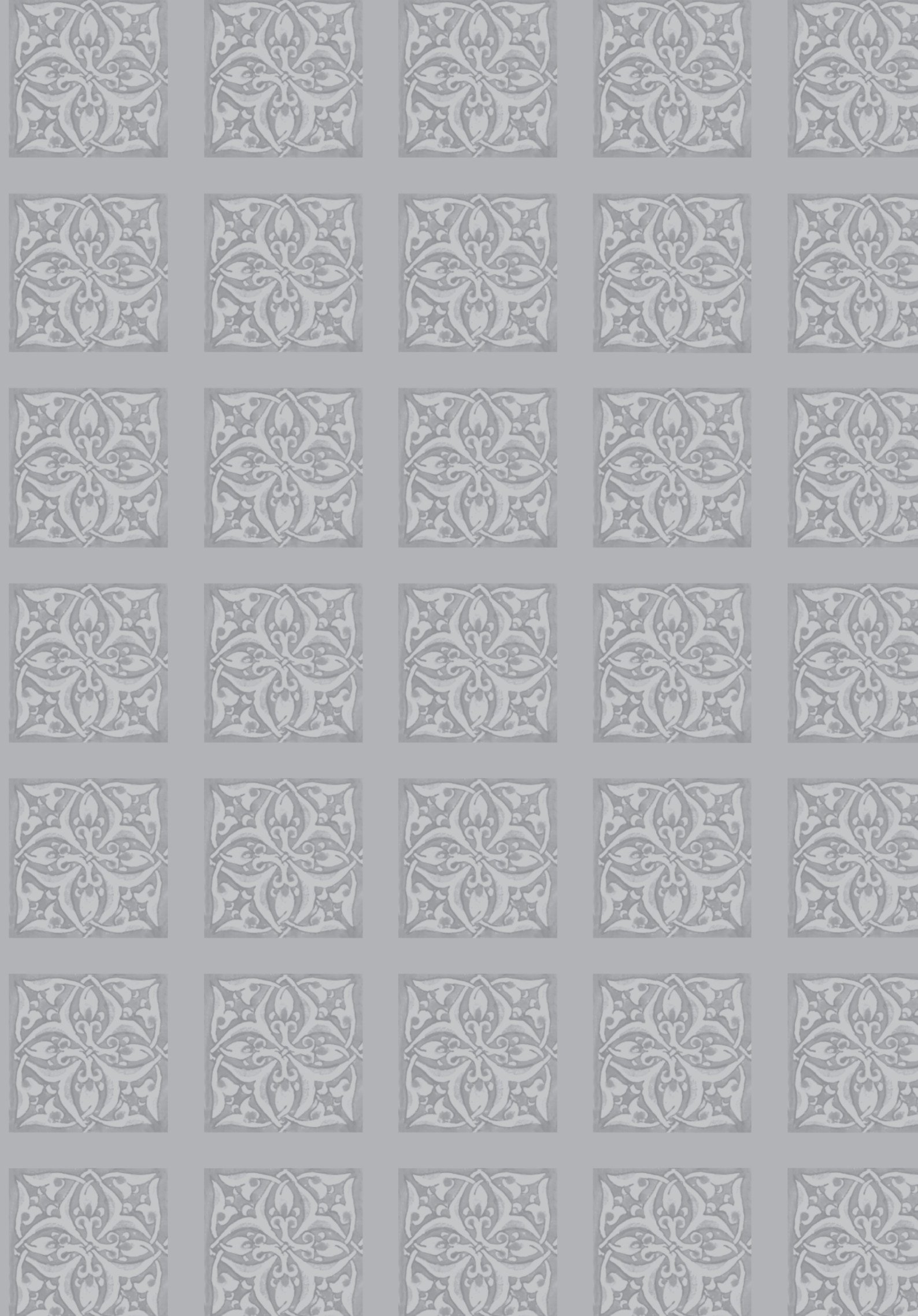

i *O zmartwychwstaniu Chrystusa* (MM, rkps 2267). W całości alografią ormiańsko-kipczacką został zapisany kodeks, który powstał w 1626 roku, obejmujący mszał, brewiarz, fragmenty psalterza oraz modlitewnik (MM, rkps 2403). Natomiast w powstałej we Lwowie w 1634 roku *Gramatyce* ormiańsko-kipczackiej są także fragmenty ormiańsko-polskie (MM, rkps 3522).

Մատենադարանում պահվող, լեհահայ գրչությանը պատկանող ձեռագրերի շարքում կան հատուկենտ լեհատառ հայերեն և հայատառ լատիներեն գրություններ, որոնք հիմնականում հանդիպում են 18-րդ դարի երկրորդ կեսին ընդօրինակված ծիսական բովանդակությամբ ձեռագրերում: Այդպիսի ձեռագրերից է 1783 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված *Երգարանը* (ՄՄ ձեռ. 10048): Լեհատառ հայերենով գրված՝ սբ. Աննային նվիրված մի տաղ պահպանվել է 1759 թ.-ին գրված ձեռագրում (ՄՄ ձեռ. 10049):

Wśród rękopisów pochodzących z Polski, w Matenadranie zdarzają się nieliczne teksty, które zostały zapisane po ormiańsku jednak polskimi literami czy po łacinie literami ormiańskimi. Fragmenty te pochodzą głównie z rękopisów o charakterze liturgicznym z drugiej połowy XVIII wieku. Do takich rękopisów należy *Śpiewnik*, który powstał w 1783 roku we Lwowie (MM, rkps 10048). Z kolei pieśń ku czci św. Anny, zapisana literami polskimi, jednak po ormiańsku, zachowała się w rękopisie z 1759 roku (MM, rkps 10049).

ՄԱՍ III

Ո՞ՒՄ ՀԱՄԱՐ ԷԻՆ ԳՐՈՒՄ.

ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒ-ՍՏԱՅՈՂՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

ROZDZIAŁ III

DLA KOGO KOPIOWANO?

ZLECENIODAWCY– WŁAŚCICIELE RĘKOPISÓW

Լեռ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ընդօրինակված ձեռագրերի գլխավոր պատվիրատուն տեղի հայ միջավայրն էր: Եկեղեցական երկու հաստատություն չէին կարող լիարժեք գործել առանց գրքի. դրանք էին՝ տեղի հայկական եկեղեցիները և դպրոցը, որը տնօրինվում էր Եկեղեցու կողմից: Այսպիսով՝ ընդօրինակված ձեռագրերի գլխավոր պատվիրատուն տեղի Հայ առաքելական եկեղեցին էր, որի ծիսապաշտամունքային ամենօրյա արարողությունների համար անհրաժեշտ էին համապատասխան քանակությամբ ձեռագրեր: Պատվիրատուների թվում էին ինչպես բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ եպիսկոպոսները, վարդապետները, այնպես էլ աբեղաներն ու եկեղեցական քահանաները: Ի դեմս շարքային քահանաների պատվիրած ձեռագրերի՝ գործ ունենք գլխավորապես ծիսակրոնական բնույթի գրականության հետ, իսկ ուսյալ հոգևոր դասի պատվիրած ձեռագրերի շարքում կային տարաբնույթ՝ աստվածաբանական, դոգմատիկ, փիլիսոփայական, քերականական բովանդակությամբ ձեռագրեր, որոնք տվյալ հոգևորականների անձնական գրադարանի մասն էին կազմում: Ձեռագրերի պատվիրատուների դերում հանդես էին գալիս նաև տեղի հայկական դպրոցների ուսուցիչներն ու ուսուցչապետները:

Դարերի ընթացքում ուծացմանը և հայկական միջավայրում լեռներենով ու լատիներենով համապատասխան գրականության տարածմանը զուգահեռ զգալիորեն նեղանում է հայազիր ձեռագրերի պատվիրատուների շրջանակը: 18-րդ դարում գլխավորապես Հայ կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորականությունն է հանդես գալիս այդօրինակ ձեռագրերի պատվիրատուի դերում: Հոգևորականները հաճախ պատվիրում կամ իրենք էին ընդօրինակում իրենց անհրաժեշտ կրոնական բնույթի գրականությունը:

Głównym adresatem rękopisów ormiańskich, powstających w dawnej Rzeczypospolitej było miejscowe środowisko ormiańskie. Dwie ormiańskie instytucje kościelne nie mogły w pełni funkcjonować bez książki: kościoły oraz szkoły, które im podlegały. Zatem głównym odbiorcą skopiowanych rękopisów był Kościół ormiański, który potrzebował ksiąg w celu odprawiania codziennej liturgii. Wśród ich odbiorców byli zarówno przedstawiciele najwyższego duchowieństwa – biskupi i doktorzy – jaki i mnisi czy zwykli księża. O ile w wypadku tych ostatnich mamy do czynienia prawie wyłącznie z pozyskiwaniem rękopisów liturgicznych, o tyle wykształconych przedstawicieli wyższego duchowieństwa interesowała różnorodna literatura: teologiczna, dogmatyczna, filozoficzna czy gramatyki, stanowiąca część własnych bibliotek tych duchownych. Odbiorcami rękopisów byli także przełożeni oraz mistrzowie ormiańskich szkół przykościelnych.

Wraz z postępującym procesem akulturacji i upowszechnianiem się wśród osób świeckich literatury religijnej w językach polskim i łacińskim, krąg odbiorców rękopisów ormiańskich znacznie się zawęził. W wieku XVIII należał do niego już wyłącznie kler ormiańskokatolicki. Duchowni zamawiali lub często sami kopiowali potrzebną im literaturę, przede wszystkim o charakterze liturgicznym.

Տեղացի սրբազաններ Miejscowi

Լեհ-լիտվական թագավորության հայ համայնքի հոգևոր առաջնորդները գրասերներ էին, ունեին ձեռագրական հավաքածուներ, որոնք հարստացնում էին ինչպես տեղում՝ լեհահայ համայնքում արված ընդօրինակություններով, այնպես էլ դրսում ձեռք բերված ձեռագրերով: Մատենադարանում պահվող նմանատիպ ամենավաղ շրջանի ձեռագիրը վերաբերում է 14-րդ դարին և կապված է լեհահայոց՝ թվով երկրորդ արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի անվան հետ: Լվովում արքեպիսկոպոսական նստավայրի հիմնադրումից (1367 թ.) ընդամենը 12 տարի անց՝ 1379 թ.-ին Լեհական թագավորության հայ համայնքի նորընծա արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը ձեռք է բերում դեռևս 1301-1303 թթ.-ին Կիլիկիայում ընդօրինակված ձեռագիրը (*ՄՄ ձեռ. 1527*): Արքեպիսկոպոսի սպասավոր, հավանաբար քարտուղար Կիրակոս արեղայի գրած հիշատակարանից տեղեկանում ենք ձեռագրի ձեռքբերման հանգամանքների մասին. մասնավորապես այն մասին, որ դեռևս արքեպիսկոպոսի թեկնածու Հովհաննեսը մեկնում է Միս, որտեղ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ե Սսեցու կողմից ձեռնադրվում է որպես արքեպիսկոպոս «ամենայն Ռուսաց և Օրախաց աշխարհի»: Սա փաստում է, որ Լեհական թագավորության հովանու ներքո գործող հայկական թեմը ընդգրկել է նաև այդ թագավորության հարակից տարածքներ: Ուշ շրջանում լեհահայ արքեպիսկոպոսների տիտղոսում հայտնվում է «*հլախաց*», այսինքն՝ Լեհաստանի հայերի արքեպիսկոպոս տերմինը: Վերադառնալով Սսից՝ նորընծա արքեպիսկոպոսն իր հետ Լվով է բերում վերոհիշյալ ձեռագիրը: Կիրակոս արեղան դա համեմատում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեսի մատուցները Հայաստան բերելու հետ: Ըստ նրա՝ նույն կերպ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը «*Սուրբ Հոգուց թխած մատրյանը*» բերեց ի լուսավորություն և ի պայծառություն տեղի Հայ եկեղեցու: Մատենադարանում պահվող այս ձեռագիրը երբևէ լեհահայոց որևիցե արքեպիսկոպոսի պատկանած ամենավաղ վկայությունն է:

Ormiańscy hierarchowie kościelni w dawnej Rzeczypospolitej byli bibliofilami, posiadali zbiory rękopiśmiennych ksiąg, które wzbogacali

Ներսես Լամբրոնացի, «Սաղմոսների մեկնություն», 1301-1303 թթ., Մաշկետր (Կիլիկիա), գրիչ՝ Թորոս Հոսկկայեցի, Վարդան, ՄՄ ձեռ. 1527

Nerses z Lambronu, Komentarz do Księgi Psalmów, 1301–1303, Maszkewor (Cyllicja), kopista: Toros z Rumkale, Wartan, MM, rkps 1527

252 2-

香

Kolofon informujący o okolicznościach nabycia rękopisu przez arcybiskupa Howhannesa (1379, kopista: Kirakos), w: Nerses z Lambronu, Komentarz do Księgi Psalmów, MM, rkps 1527

zamawiając rękopisy zarówno na rynku wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Najwcześniejszy przechowywany w Matenadaranie przykład zakupu rękopisu z zewnątrz pochodzi z XIV wieku i związany jest z drugim w kolejności arcybiskupem lwowskim Ormian polskich, Howhannesem. W 1379 roku, 12 lat po utworzeniu biskupstwa ormiańskiego (1367) we Lwowie, nowo konsekrowany arcybiskup Howhannes nabył rękopis (*MM, rkps 1527*) skopiowany jeszcze w latach 1301–1303 w ormiańskim Królestwie Cylicji. Ze sporządzonego przez mnicha Kirakosa kolofonu, w którym przedstawia się on jako służący arcybiskupa (zapewne jego sekretarz), dowiadujemy się o okolicznościach nabycia tego kodeksu. Howhannes, podówczas jeszcze kandydat na stanowisko arcybiskupa, udał się do Sis, gdzie tamtejszy patriarcha Konstantyn V z Sis u mianował go arcybiskupem Ormian „całego kraju Rusinów oraz Olachów”, co świadczy o tym, że diecezja ormiańska w Królestwie Polskim obejmowała także sąsiednie terytoria (w późniejszym okresie w tytulaturnie hierarchów ormiańskich w Polsce pojawia się termin arcybiskup „kraju Ilachów”, to znaczy Polaków). Wracając z Sis, nowo konsekrowany arcybiskup przywiózł ze sobą omawiany rękopis. Mnich Kirakos porównał przeniesienie kodeksu do Lwowa do translacji do Armenii relikwii św. Jana Chrzciciela i biskupa Sebasty Athanaginesa przez pierwszego patriarchę, Grzegorza Oświeciciela. Tak jak relikwie tych świętych oświeciły ziemię ormiańską, tak arcybiskup przywiózł „ten zapoczątkowany przez Ducha Świętego kodeks” dla oświecenia miejscowego Kościoła. Ta przechowywana w Matenadaranie księga to najstarszy przykład rękopisu, którego posiadaczem był arcybiskup Ormian polskich.

Lեհահայոց բարձրաստիճան հոգևորականները ձեռագրական իրենց հավաքածուները հարստացնում էին նաև տեղի հայ գրիչների կողմից ընդօրինակված ձեռագրերով: Թաթուլի որդի Թորոս եպիսկոպոսը Մատենադարանում պահվող, 1637 թ.-ին Կամենեցում ընդօրինակված ձեռագրի ստացողն է (*ՄՄ ձեռ. 9694*):

Մատենադարանում պահվում է մի քանի ձեռագիր, որոնք պատկանել են Լեհաստանի Հայ կաթոլիկ եկեղեցու առաջին արքեպիսկոպոս Նիկողայոս Թորոսովիչին: 1419 թ.-ին ընդօրինակված ձեռագրում կա արքեպիսկոպոս Թորոսովիչի ինքնագիր հիշատակարանը՝ «Նիկողայոս Թորոսենց՝ Լվովի հայոց արքեպիսկոպոս» (*ՄՄ ձեռ. 2117*): Նմանատիպ

կարճարովանդակ հիշատակարան կա նաև Մատենադարանում պահվող մեկ այլ ձեռագրում՝ «Նիկողայոս Թորոսենց՝ Լվովի հայոց արքեպիսկոպոս և Պուդոլանի (Մոլդավական իշխանության) երկրի առաջնորդ» (*ՄՄ ձեռ. 9767*):

Polscy hierarchowie Kościoła ormiańskiego wzbogacali swoje zbiory rękopisów także poprzez zlecenie ich produkcji na miejscowym rynku. Przykładowo, odbiorcą kodeksu skopiowanego w 1637 roku w Kamieńcu był biskup Toros, syn Tatula (*MM, rkps 9694*). Matenadaran posiada zbiór rękopisów, które należały do Nikolajosa Torosenc (Mikołaja Torosowicza), pierwszego arcybiskupa lwowskiego obrządku ormiańskokatolickiego. W kodeksie, powstałym jeszcze w 1419 roku, widnieje autograf arcybiskupa: *Nikolajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa* (*MM, rkps 2117*). W podobny krótki wpis tego arcybiskupa: *Nikolajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa, oraz przełożony [Ormian] w kraju Bogdanii (Mołdawii)* został zaopatrzony także inny rękopis (*MM, rkps 9767*).

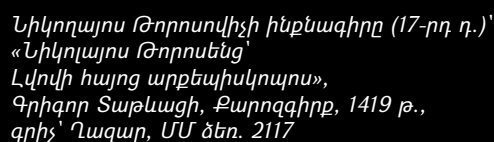
Ձեռագրական հարուստ հավաքածուներ ունեին նաև Լեհ-լիտվական թագավորության կուսակրոն հոգևորականները, տեղի վանական համալիրների միաբանները: Նրանցից մեկն էր Աբսենտի և Կատարինայի որդի, Դավիթ Զեյթունցու աշակերտ, իրավցի արեղա Գրիգոր կրոնավորը՝ Լվովի Հաճկատար վանքի միաբանը: Մատենադարանում պահվում է այս լեհահայ հոգևորականին պատկանող, 1615-1617 թթ.-ին Լվովում ընդօրինակված մոտ մեկ տասնյակ ձեռագիր՝ բաղկացած իմաստասիրական, աստվածաբանական, քերականական բնույթի ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների աշխատություններից (*ՄՄ ձեռ. 24, ձեռ. 99, ձեռ. 479, ձեռ. 1385, ձեռ. 2094, ձեռ. 2325, ձեռ. 5730 և այլն*):

Kolekcjonerami rękopisów – bibliofilami – byli także mnisi z przedmiejskiego klasztoru Bogurodzicy we Lwowie. Jednym z nich był mnich Grigor, syn Aksenta, uczeń mistrza Dawita z Zejtunu. W Matenadaranie jest przechowywana licząca około 10 pozycji kolekcja rękopisów, należących do mnicha Grigora, które powstały we Lwowie w latach 1615–1617. Są wśród nich traktaty filozoficzne i teologiczne oraz dzieła gramatyczne, napisane zarówno przez autorów ormiańskich, jak i obcych (*MM, rkps 24; rkps 99; rkps 479; rkps 1385; rkps 2094; rkps 2325; rkps 5730 i in.*).

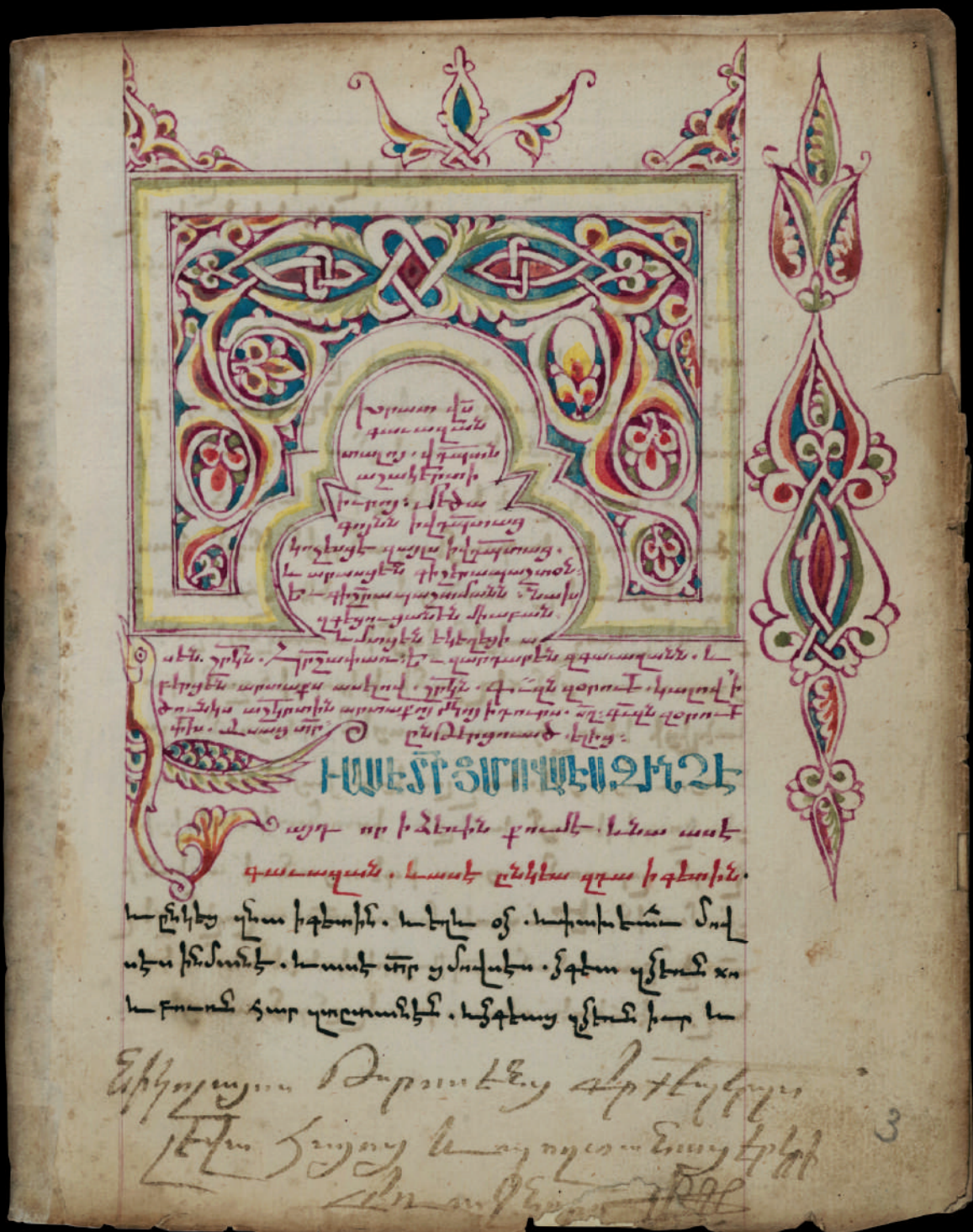
Ձեռագրեր պատվիրում էին նաև աշխարհիկ անձինք՝ գլխավորապես տեղի մեծահարուստ վաճառականները, համայնքի ազդեցիկ անդամները: 1572 թ.-ին Կամենեցում ընդօրինակված

Rękopisy zamawiali nie tylko duchowni, ale także świeccy: najczęściej wpływowi członkowie gmin,

z reguły zamożni kupcy. Kodeks skopiowany w Kamieńcu Podolskim w 1572 roku był przeznaczony dla Michna, syna chodźy Tonusza, wójta ormiańskiego w tym mieście (*MM, rkps 7498*). Z kolei księgę powstałą we Lwowie w 1615 roku zamówili dwaj bracia, Wartan i Sahak, ojciec i stryj Stefana Lehacego, zamożni Ormianie z Suczawy, którzy przeprowadzili się do Lwowa na początku XVII wieku (*MM, rkps 7194*). Inny kodeks ze zbiorów Matenadaranu, skopiowany w 1620 roku we Lwowie, także został wykonany na zlecenie dla Sahaka (*MM, rkps 7556*).

*Autograf arcybiskupa Mikołaja Torosowicza (XVII w.):
„Nikolajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa”,
w: Grzegorz z Tatewu, Księga kazań, 1419,
kopista: Ghazar, MM, rkps 2117*

Նիկողայոս Թորոսովիչի ինքնագիրը՝ սպորագրությամբ (սպորին լուսանցքում)՝
 «Նիկողայոս Թորոսենց՝ Լվովի հայոց արքեպիսկոպոս և Պոլսի երկրի առաջնորդ»,
 Մաշտոց ձեռնագրության, 1646 թ., Կամենեց, ՄՄ ձեռ. 9767

Autograf arcybiskupa Mikołaja Torosowicza z podpisem (na marginesie u dołu):
 „Nikolajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa, oraz przełożony [Ormian] w kraju Bogdanii”,
 w: Rytuał, 1646, Kamieniec, MM, rkps 9767

Գավազան շնորհելու տեսարան,
Մաշտոց ծեղնադրության, 1646 թ., Կամենեց, ՄՄ ձեռ. 9767

Scena „Otrzymania berła”,
w: Rytuał, 1646, Kamieniec, MM, rkps 9767

*Նրանց [այսինքն լեհահայերի]
կանայք ավելի բարեգործ են, բազում գործեր և
երախտիքներ ունեն [...] Միմեն Լեհացի, «Ուղեգրություն»*

*Kobiety ich [tzn. Ormian polskich] są bardziej
dobroczynne [od mężczyzn], słyną licznymi
[dobrymi] uczynkami, oraz przysługami, które
chętnie wyświadczają.*

Symeon Lehacy, Notatki podróże

Ինչպես ընդհանուր հայ մատենագրության, այնպես էլ լեհահայ գրչության բնագավառում հազվադեպ են գրչության ստեղծման գործում ներգրավված կանանց մասին վկայությունները: Եզակի օրինակներից է Մատենադարանում պահվող, 1618 թ.-ին Յազովեցում ընդօրինակված *Ավետարանը*՝ գրված Հովհաննես Եվդոկացու ձեռքով (*ՄՄ ձեռ. 9655*): Ի թիվս այլոց, գրիչը հիշատակում է քրոջը՝ Մարիամին, որն «աշխարհք սրա վրա»: Նշված չէ, սակայն, թե ձեռագրի ստեղծման որ փուլին է մասնակցել Մարիամը: Ավելի հաճախ Լեհական թագավորության հայուհիները հանդես են գալիս ձեռագրերի պատվիրատուների դերում կամ էլ կիսում են այդ պատիվն իրենց ամուսինների հետ: Մատենադարանում պահվում է մի քանի ձեռագիր, որոնց պատվիրատուները լեհահայուհիներ են: 17-րդ դարի 20-ականներին Լվովում ընդօրինակված ժողովածուի պատվիրատուն տիկին Տոլվաթն է (*ՄՄ ձեռ. 6986*), իսկ 1631 թ.-ին Լվովում գրված *Ավետարանը* ընդօրինակվել է վաճառական Միսքո Ավետիքենցի տիկնոջ՝ Նաստուլինայի պատվերով (*ՄՄ ձեռ. 9742*): Վերջինս սուչավացի մեծահարուստ առևտրական Տոնավագի թոռնուհին էր: Լեհական աղբյուրներում Անաստասիա Դոնավակովիչ անվամբ հայտնի այս հայուհին հայտնի էր իր բարերարությամբ: Լվովում ընդօրինակված *Ավետարանը* տիկին Նաստուլինան նվիրել է Սուչավայի Սուրբ Աստվածածնի եկեղեցուն: Համաձայն ուշ շրջանի լեհերեն հիշատակարանի՝ 1719 թ.-ին ձեռագիրը ձեռք է բերում մեկ այլ լեհահայ՝ Քշիշտոֆ Յուգենֆ Բերնատովիչը և նվիրում Լվովի Սուրբ

Աննա եկեղեցուն: 1626 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված հայատառ դիչադերեն ժողովածուի պատվիրատուն թեև Վարդանն էր՝ Ստեփանոս Լեհացու հայրը, սակայն այն նախատեսված էր նրա ավագ դստեր՝ Ջոֆիայի համար (*ՄՄ ձեռ. 2403*): 1783 թ.-ին Լվովում գրված *Երգարանում* կա Պլացիդա Դավիդովիչովնայի անունը՝ գրված լատինատառ մակագրությամբ՝ *Placyda Dawidowiczowna* (*ՄՄ ձեռ. 10048*), որը հավանաբար ձեռագրի հետագա ստացողն է:

Zarówno w Armenii, jak i diasporze ormiańskiej, rzadko dochodziło do kopiowania rękopisów przez kobiety. Unikatowy ślad Ormianki-kopistki z Polski znajdujemy w ewangeliarzu przepisany w Jazłowcu w 1618 roku przez Howhannesa z Eudoksji (*MM, rkps 9655*). W zamieszczonym tam kolofonie kopista prosił o pamięć, m.in., o swojej siostrze Marii, która „pracowała nad tym”, czyli razem z nim, nad rękopisem. Niestety, Howhannes nie pisze, jaki konkretnie był jej udział w powstaniu kodeksu. Kobiety w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej częściej występowały w charakterze zlecniodawczyń rękopisów bądź też dzieliły ten zaszczyt ze swoimi małżonkami. Kodeks z pracą zbiorową, skopiowany we Lwowie w latach 20. XVII wieku, powstał na zamówienie pani Towlat (*MM, rkps 6986*). W 1631 roku we Lwowie Nastuchna, małżonka kupca Misko Awetikenca (Mikołaja Awedykowicza), zleciła przepisanie i ozdobienie mianinami ewangeliarza (*MM, rkps 9742*). Była ona wnuczką zamożnego Ormianina z Suczawy, Tonawaka. Znana w polskich źródłach jako Anastazja Donawakowicz, Ormianka ta słynęła z dobroczynności. Skopiowany dla niej we Lwowie rękopis przekazała w darze kościołowi Bogurodzicy w Suczawie. Według zapisanej po polsku notatki (z 1719 roku), ewangeliarz ten nabył inny polski Ormianin, Krzysztof Józef Bernatowicz, dla kościoła św. Anny we Lwowie. Zlecniodawcą skopiowanego w 1626 roku we Lwowie kodeksu ormiańsko-kipczackiego był Wartan, ojciec Stefana Lehacego, jednak adresatką księgi była jego córka, Zofia (*MM, rkps 2403*). W śpiewniku, który powstał we Lwowie w 1783 roku, widnieje nota, najwyraźniej imię jego późniejszej właścicielki, zapisane po polsku: *Placyda Dawidowiczowna* (*MM, rkps 10048*).

Տ ունաւ լիցի իմ
գաւսնի տունք անտա
րանիս փշե-ժեւա.
ոճիւք էւ Լեւուարա
նքս գլխատրամ ծե-

ճոտտտտտտտտտտ

113. Givanielig to
nabyt X. Krzyśtofa
Józef Bernatawicz
y sporzadzit do ko
scioła S. Anny. w
R. P. 1719

X. R. S. B. P. S. A. y. S. J.
A. M. S. S. S. U. C. H. S. C.
O. C. H. S. S. O. C. P. P. C. U.

Ք առք էրիցան
բաւից անհասանել
է աջ սրբայերրոր
դու թեանն, էրիցան
ձանց ևսի անու-ժե
անն հաւր երրորդ
ևսի հոգոյն այժմ
էյան իտեան էյան
տեանն յանտեանց
նաւ մէն իտեան
Լիթր էղե զբաւ-ս
գան ձարանիս որկո
չի անտարան և լի
շրթագայութեւ արա
մազեան տոհմի հայ
կազեան սեւի աբե
Թախան տամարի, ու ձ,
Թիկնին յունաւոր
ամսոյ իւր ինքնաց
դրեցան առ իմացրա
բաղաբն լուր լիւր

A. 8. 1031

1916
385
1531

324

Ձեռագրի 1631 թ. հայերեն և 1719 թ. լեհերեն հիշարակարանները,
Ավերարան, 1631 թ., Լվով,
գրիչ՝ Սիմոն, ՄՄ ձեռ. 9742

Kolofony rękopisu po ormiańsku (1631) oraz po polsku (1719),
w: Ewangelarz, 1631, Lwów,
kopista: Simon, MM, rkps 9742

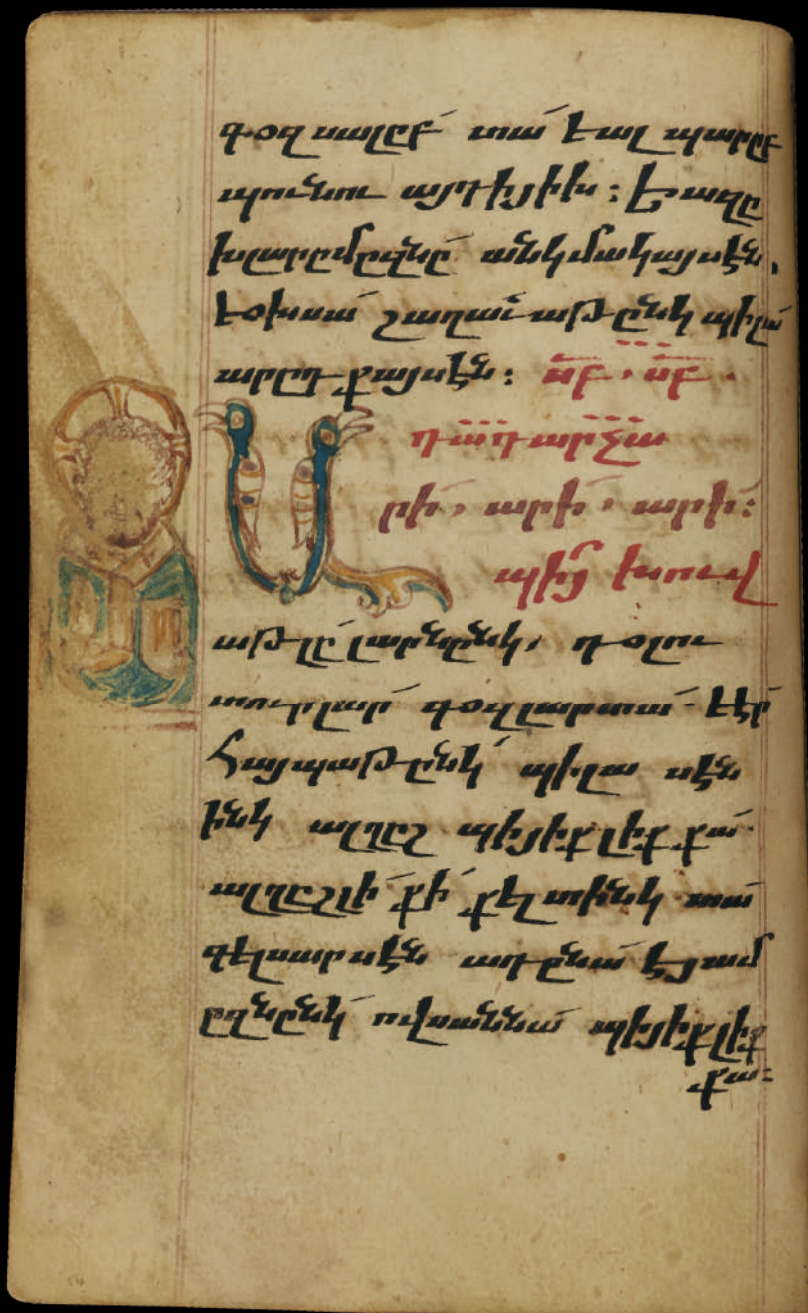
ԼԵՎԵԼԱՆԵՐ. ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆ ԳՈՒԹՅՈՒՆ / ORMIANIE POLSCY. SPISZCZNA REKOPISMIENNA

38
 Իմ տեր, աղայ
 հեղեղ պիտի
 մեզ պիգիմ խա
 ջանք տը պիգիմ ուշ
 ուն գոմու լառու. տա՛ն օր
 ու տան գորտու ինամը
 պօլառու տունեակա՛ն, տա՛ն
 աղբնա՛ր գօգ ին հայպաթ
 պիլա՛ն գեղնա՛ր ծողովուրդ
 լա՛ր Ֆրիշդա՛լար պիլա՛ն ալ
 ղը սարնըյիս անա՛ր այդ
 մա՛ն պիլա՛ն, արի՛, արի՛,
 արի՛ սէն պիյի խու վաթ
 լարնընկ՛: **Հրէշտանկային.**
դադարձա՛ն:

Պարարագամարույց (հայապառ դիցադերեն),
 ժողովածու, 1626 թ., Լվով,
 գրիչ՝ Միսքո, ՄՄ ձեռ. 2403

Mszat (ormiańsko-kipczacki),
 zbiór, 1626, Lwów,
 kopista: Misko, MM, rkps 2403

Պատարագամարոյց (հայափառ դիչաղերեն),
Ժողովածու, 1626 թ., Լվով,
գրիչ՝ Միսրո, ՄՄ ձեռ. 2403

Mszał (ormiańsko-kipczacki),
zbiór, 1626, Lwów,
kopista: Misko, MM, rkps 2403

**Պատվիրապո-
սարացողների
արտասահմանյան
շրջանակը
Zagraniczny krąg
właścicieli**

*Ամեն փարի գալիս են [Լվով]
ժողովարարներ՝ վարդապետներ,
եպիսկոպոսներ, քահանաներ, արեղաներ,
այլև աշխարհական պարտավորներ [...]*

Միմոն Լեհացի, «Ուղևորություն»

*Co roku przybywają [do Lwowa] wystannicy
[ormiańscy] – doktorzy, biskupi, księża, mnisi, a
także inni świeccy jałmużnicy [...].*

Symeon Lehacy, Notatki podróże

Լեհ-լիտվական թագավորության հայկա-
կան կենտրոններում ստեղծված կամ պահվող
ձեռագրերն ունեին պատվիրատու-ստացող-
ների արտասահմանյան շրջանակ: Հաճախ
ձեռագրեր պատվիրում էին տեղի հայաշատ
կենտրոններ ժամանող նվիրակները: Մատե-
նադարանում պահվում են նմանատիպ մի շարք
ձեռագրեր: Հայտնի է, որ 1618 թ.-ին նվիրակու-
թյան նպատակով Լեհական թագավորություն
այցելած Երուսաղեմի Ղուկաս եպիսկոպոսը
Լվովում և Կամենեցում պատվիրել է ձեռագրեր:
Մատենադարանում պահվող, 1619 թ.-ին Լվո-
վում «լավ և ընտիր» օրինակից ընդօրինակված
ձեռագրի ստացողը հենց Ղուկաս եպիսկոպոսն
է (*ՄՄ ձեռ. 502*): Հայտնի է, որ նվիրակին ուղեկ-
ցող Բարդուղիմեոս երեցը Լվովում ևս ձեռագիր
է պատվիրել, որի մի մասն էլ ինքն է ընդօրինա-
կել (*ՄՄ ձեռ. 569*):

Րեկոպիս, które powstawały czy były
przechowywane w ormiańskich ośrodkach
dawnej Rzeczypospolitej, miały także odbiorców
zagranicznych. Zamawiali je, na przykład
członkowie poselstw ormiańskich zwiedzający
ośrodki Ormian polskich. Matenadaran posiada
kilka takich kodeksów. Wiadomo, że w 1618 roku
przybył do Polski (wraz z Symeonem Lehcym)
biskup Ghukas z Jerozolimy, który zamówił
relikwisy we Lwowie oraz w Kamieńcu. Kodeks

skopiowany „z dobrego i szlachetnego” egzemplarza,
który powstał w Kamieńcu w 1619 roku, był
przeznaczony właśnie dla owego biskupa Ghukasa
(*MM, rkps 502*). Wiadomo też, że towarzyszący
legatowi ksiądz Bartoghimeos (Bartłomiej) również
zlecił skopiowanie pewnego rękopisu, a częściowo
kopiował sam (*MM, rkps 569*).

Ձեռագրեր էին ստանում նաև Հայաստա-
նից ժամանած պատվիրակությունները: Ակկեր-
մանում դեռևս 15-րդ դարում ընդօրինակված
ձեռագիրն ունի ուշ շրջանի հիշատակարան՝
գրված 1631 թ.-ին Լվովում: Հիշատակարանից
տեղեկանում ենք, որ Էջմիածնի պատվիրակ
Խաչատուր Կեսարացու՝ Լվով ժամանած պատ-
վիրակության մեջ ընդգրկված է եղել կաթողի-
կոս Մովսես Տաթևացու քրոջ որդին՝ Տաթևի
վանքի կրոնավոր Տեր Գրիգորը: Վերջինս,
տեսնելով սույն ձեռագիրը, դիմում է Խաչա-
տուրի որդի խոճա Լազարին՝ այն իրեն նվիրե-
լու խնդրանքով: Կատարելով բարձրաստիճան
հյուրի խնդրանքը՝ Լազարը գնում է ձեռագիրը
և նվիրում Տեր Գրիգորին, որն էլ այն իր հետ
բերում է Հայաստան (*ՄՄ ձեռ. 1099*): Մեկ այլ
ձեռագիր՝ ընդօրինակված 1654 թ.-ին Կամենե-
ցում, ձեռք է բերում նվիրակության նպատակով
Լեհական թագավորություն այցելած Հռիմ
վարդապետ Արդնցին (*ՄՄ ձեռ. 5350*): 1595 թ.-ին
Զամոնչյում ընդօրինակված ձեռագրի պատվի-
րատուն Հովհաննես եպիսկոպոս Կաֆացին է
(*ՄՄ ձեռ. 2856*):

Րեկոպիսы otrzymywały w darze także delegacje z
Armenii. Kodeks, powstały jeszcze w XV wieku
w Białogrodzie, w 1631 roku we Lwowie został
zaopatrzony w kolofon, z którego dowiadujemy
się, że w delegacji legata eczmiażyńskiego, księdza
Chaczatura z Cezarei, znajdował się między innymi
Grigor, zakonnik z klasztoru Tatew, siostrzeniec
ówczesnego zwierzchnika Kościoła ormiańskiego,
Mowsesa (Mojżesza) z Tatewu. Grigor zauważył ów
rękopis i zapragnął go mieć na własność. Lwowski
kupiec, Łazarz, syn Chaczatura, spełnił prośbę
dostojnika kościelnego: kupił rękopis i podarował
mu na wieczną pamiątkę. Ten z kolei zabrał go
ze sobą do Armenii (*MM, rkps 1099*). Inny rękopis,
skopiowany w 1654 roku w Kamieńcu, zabrał ze sobą
do Armenii przebywający w Polsce legat ormiański,
ksiądz Hohan z Arghiny (*MM, rkps 5350*). Z kolei w
1595 roku w Zamościu powstała księga skopiowana
na zamówienie arcybiskupa Howhannesa z Kaffy
(*MM, rkps 2856*).

[illegible]

Ի սկի թմարն ունի բնական
 Երև. Չի գտե՝ Երկր. զի զե
 Կայ. Երրորդ. Իննեն Դասակ
 Կայ. Չի՝ Իննաստի ծանրեւ
 յեկեղեցի. չհագրէ՝ Իննաստի
 ծանր թմար. Կարգեալ իմեծէն
 Կատարողի անուան. Լէջերդ
 Իննեն Իստանուածք. Դարման
 միցաւ. Որ քաղաքից. Կրկին
 որակու. Թիք. առաւել ծանր
 առնել զի Իստանուածք ամ մա
 թանց. Իսկ Դարման զմիցաւ Կա
 ասար. Թիքերն առց. Եւ ծանր
 Իննաստեայ ծանրի մանուկն.

Դ Թորք. Ընդարն. Լեւ. Եւստ
 չապակնին. Իննորդ. Միտեյ թ
 ծանն Կապե. առն. Լեզեր. Ի
 ծանն Կապակն. **Ի** սկի բծան

Թան. գերակատար աստ. Երև
 Չի կրկին զե՝ Երկր. բծան
 գունդք. Կշտակայ աստայ արն.

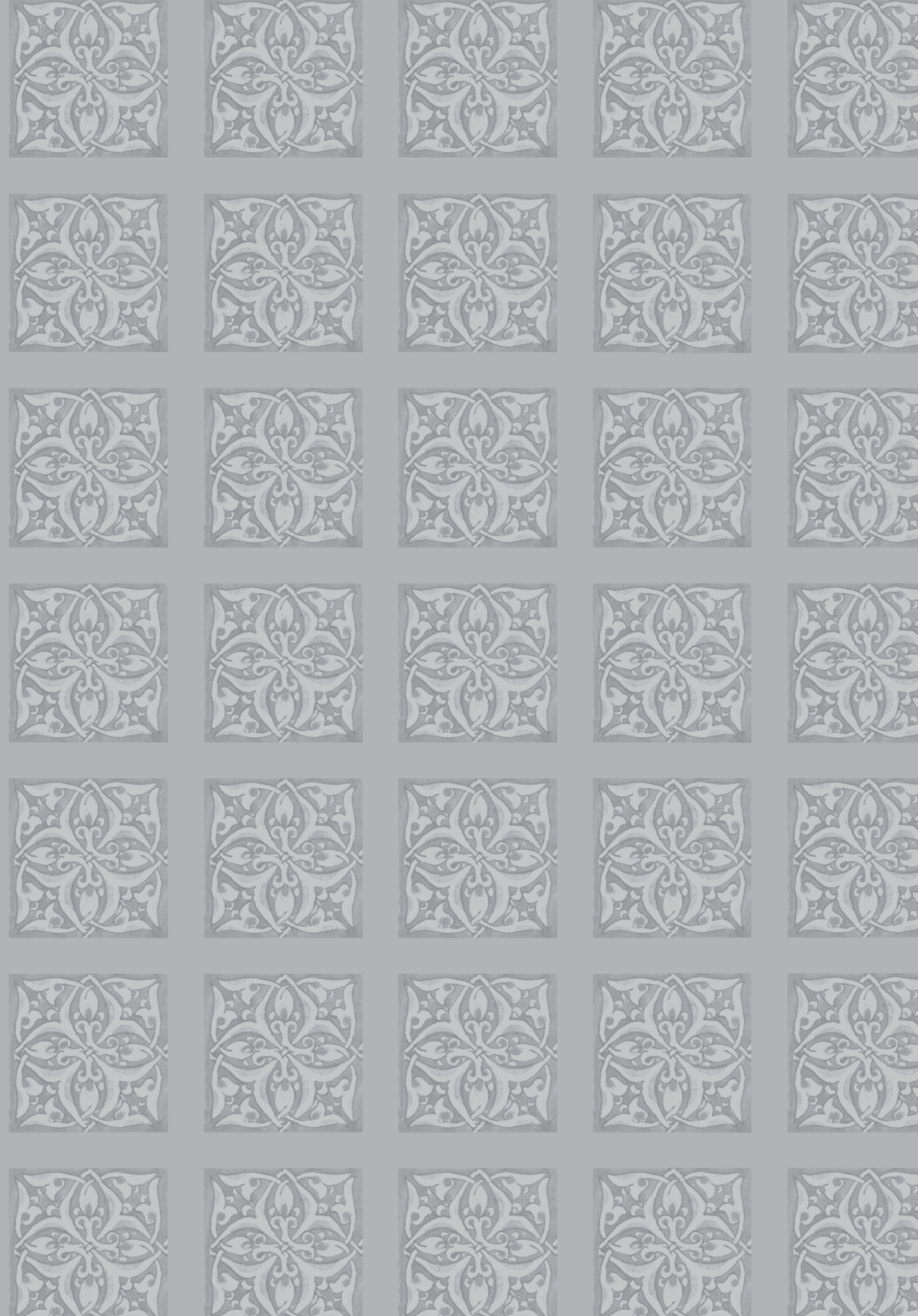
Երրորդ. բծան աստեայք. Լ
 բծան միքեք. Չորդ. բծան. ա
 մից ասարդ. Եր. Ժ. Ժամբ
 անուր. Լէջերդ. Երկուսն
 կեկրանակերպք. Եր. բծան
 Դասակ. Երկրի. **Դ** Թորք.

Տեր Գրիգորի կնիքը՝ «Հիսուս Քրիստոսի ծառա՝ Գրիգոր վարդապետ, թվին ՌՁԲ. (1633)»,
 Ժողովածու, 15-րդ դ., Ակկերման,
 գրիչ՝ Նիկողայոս Ադիսբերմանցի, ՄՄ ձեռ. 1099

*Pieczęć księdza Grigora: „Sługa Jezusa Chrystusa Grigor wardapet, rok 1633”,
w: zbiór, XV w., Białogród,
kopista: Nikolajos z Białogrodu, MM, rkps 1099*

ԱԵՀԱՀԱՅԵՐ. ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՄԳՈՒԹՅՈՒՆ / ՕՐՄԻԱՆԵ ՓՈԼՏԿԻ. ՏՐԱՍՏԱՆԻ ՔԵՐՈՒՄԻԱՆԱ

ՄԱՍ IV

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ՊԱՏԱՌԻԿ-ՊԱՀՊԱՆԱԿՆԵՐ, ԿԱԶՄԵՐ, ԱՍՏԱՌՆԵՐ

ROZDZIAŁ IV

OPIS MATERIALNY RĘKOPISÓW:
KARTY OCHRONNE, OPRAWY, PODSZEWKI

Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում ստեղծված ձեռագրերը, բացի հարուստ բովանդակությունից, ունեն նաև ոչ պակաս նյութական նշանակություն: Սփյուռքում հայ գրքարվեստի պատմության համար կարևոր են նաև Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական կենտրոններում կազմված կամ վերանորոգված գրքերը, դրանց կազմերը, աստառներն ու պատառիկ-պահպանակները:

Rękopisy powstałe w ormiańskich ośrodkach dawnej Rzeczypospolitej, poza bogactwem treści, mają nie mniejszą wartość materialną. Dla historii introligatorstwa ormiańskiego w diasporze duże znaczenie mają rękopisy, które powstawały – czy były odnawiane – w gminach ormiańskich dawnej Rzeczypospolitej: ich okładki, podszewki czy karty ochronne.

Հայկական ձեռագրերի մի մասը՝ ինչպես լեհահայ միջավայրում ընդօրինակված, այնպես էլ այնտեղ վերանորոգված, ունեն այդ ձեռագրերին ամրացված թերթեր, այսպես կոչված պատառիկ-պահպանակներ, որոնք փակցվում էին ձեռագրի կազմի ներսի կողմին: Այդ կերպ ձեռագրի առաջին և վերջին էջերը զերծ էին մնում կազմի ներսի հատվածի հետ անմիջական շփումից: Պատառիկ-պահպանակները սովորաբար շատ ավելի վաղ շրջանից են, քան բուն ձեռագրերը, և մեծ մասամբ մագաղաթից են: Կամենեցում հավանաբար 16-րդ դարում ընդօրինակված ձեռագիրն ունի թե՛ հայերեն, թե՛ հունարեն մագաղաթե պատառիկ-պահպանակ (*ՄՄ ձեռ. 1190*): Հունարեն պատառիկը 12-րդ դարի *Ճաշոցի* մի մաս է, իսկ հայերենը 9-10-րդ դարի *Ավետարանի* մաս: Որոշ ձեռագրեր ունեն լատինատառ պատառիկ-պահպանակներ: 16-րդ դարի վերջին Լվովում ընդօրինակված ձեռագիրն ունի լատիներեն *Պատարագամատուցի* մագաղաթե պատառիկ-պահպանակ՝ գրված 15-րդ դարում, Լեհաստանում (*ՄՄ ձեռ. 570*), իսկ Կամենեցում 17-րդ դարի սկզբին գրված ձեռագիրն ունի 14-րդ դարում Իտալիայում գրված հռոմեական իրավունքի լատիներեն պատառիկ-պահպանակ (*ՄՄ ձեռ. 1288*): 1633 թ.-ին Լվովում ընդօրինակված ձեռագրում կա Լեհաստանում գրված 15-րդ դարի լատիներեն ձայնանիշ-

ներով պատառիկ-պահպանակ (*ՄՄ ձեռ. 1916*): Լեհահայ համայնքում կազմված ձեռագրերի հայալեզու միջնադարյան պատառիկ-պահպանակները վկայում են լեհահայ միջավայրում հայկական հին ձեռագրերի գոյության մասին, իսկ օտարալեզու պատառիկ-պահպանակները կարող են ծառայել որպես հարթակ հայ և օտարազգի մասնագետների համագործակցության համար:

Część ormiańskich rękopisów, zarówno tych, które powstały w Polsce, jak i tych, które były tam tylko odnawiane, ma tak zwane karty ochronne. Znajdują się one pomiędzy wewnętrzną stroną oprawy a pierwszą (względnie ostatnią) kartą rękopisu, służąc w ten sposób jako ochrona przed otarciem. Karty te, na ogół pergaminowe, pochodzą często z wcześniejszych, z reguły uszkodzonych ksiąg. Rękopis z Kamieńca, który powstał prawdopodobnie w XVI wieku, ma pergaminowe karty ochronne zapisane tekstem w języku ormiańskim i greckim (*MM, rkps 1190*). Ten ostatni to fragment lekcjonarza z XII wieku. Z kolei karta ochronna z tekstem ormiańskim to fragment z ewangeliarza, datowanego na IX–X wiek. Inne rękopisy mają znów karty ochronne z tekstami łacińskimi. Rękopis powstały pod koniec XVI wieku we Lwowie ma pergaminową kartę ochronną, pochodzącą z mszału, przepisanego w XV wieku w Polsce (*MM, rkps 570*).

Siedemnastowieczny rękopis z Kamieńca ma z kolei kartę ochronną z XIV wieku, będącą fragmentem dzieła na temat prawa rzymskiego (*MM, rkps 1288*). Także lwowski kodeks z 1633 roku posiada karty ochronne z tekstem łacińskim – wykonanym w Polsce zapisem nutowym, z XV wieku (*MM, rkps 1916*). Fakt wykorzystywania starszych arkuszy z tekstami spisanyymi w języku ormiańskim w roli kart ochronnych świadczy o funkcjonowaniu w środowisku Ormian polskich takich właśnie, bardzo starych rękopisów. Z kolei występowanie w oprawach kodeksów tekstów obcojęzycznych otwiera pole do wspólnych badań dla badaczy ormiańskich i zagranicznych.

Լեւ-իտվական թագավորության հայկական կենտրոններում կազմված գրքերի կազմերի մեծ մասը կաշվից է, հաճախ՝ դրոշմազարդ, կան նաև մետաղից, թավշից, մետաքսից, թղթից ու մագաղաթից պատրաստված կազմեր՝ դրանց վրա արված արձանագրություններով: Երբեմն դրանք մեծարժեք գործեր են: 17-րդ դարի սկզբներին Կամենեցում գրված ձեռագիրն ունի ոսկեգծով շրջանագծով ու բուսազարդերով զարդարված, կաշեպատ կազմ (*ՄՄ ձեռ. 1718*): Ստանիսլավոլում գրված ձեռագիրն ունի դրոշմազարդ, շագանակագույն կաշի՝ ոսկեգծով զարդաշրջանակներով ու ծավլող դոնակով (*ՄՄ ձեռ. 1966*): Մատենադարանյան մեկ այլ ձեռագրի (*ՄՄ ձեռ. 9767*) կազմը դրոշմազարդ մագաղաթ է, որի վրա պահպանվել է արքեպիսկոպոս Թորոսովիչի կնիքը (*ՄՄ ձեռ. 9767*): Կամենեցում 1636 թ.-ին գրված ձեռագրի կազմը արծաթյա փականներով, կաշեպատ, դրոշմազարդ տախտակ է (*ՄՄ ձեռ. 3706*), այնինչ 1615 թ.-ին գրված ձեռագրի կազմը մետաղյա զարդաքանդակներով, կանաչ, թավշապատ տախտակ է (*ՄՄ ձեռ. 7515*): 1618 թ.-ին Յագովեցում ընդօրինակված ձեռագիրն ունի բարձրաքանդակ, մետաղյա կազմ (*ՄՄ ձեռ. 9655*):

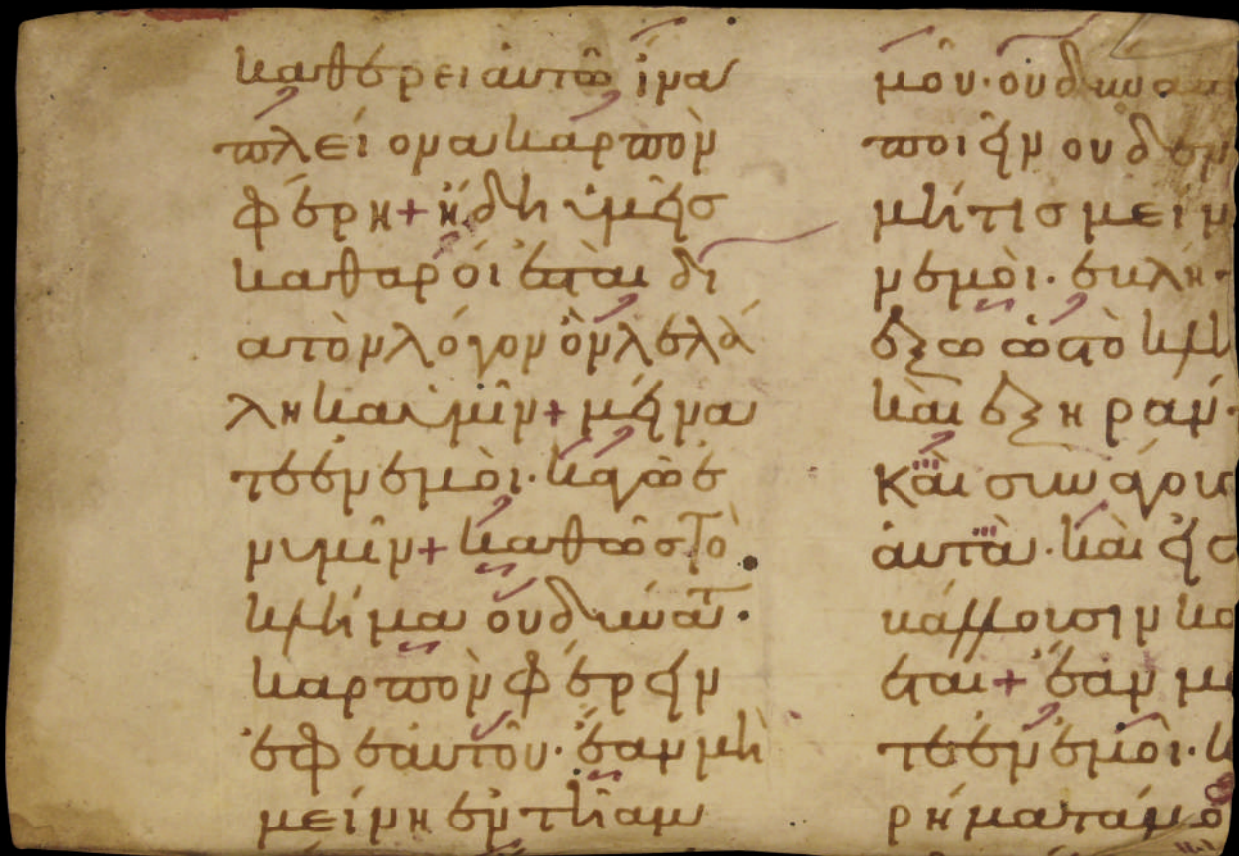
Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Լեւ-իտվական թագավորության հայ համայնքում ստեղծված կամ վերանորոգված ձեռագրե-

րի աստառները: Դրանք լեւահայ միջավայրում գործածվող կտորեղենի վաղագույն նմուշներն են: Հանդիպում են մետաքսից, կտավից, նաև թղթից պատրաստված աստառներ: 1617 թ.-ին Կամենեցում գրված ձեռագիրն ունի ծաղկա-հյուս, մետաքսե աստառ (*ՄՄ ձեռ. 9436*): Կազմա-րարական այդ նյութերի մի մասը հավանաբար տեղական շուկայի արտադրանք էր:

Оправы рękopисóв ормíаńских з давней Речезпополíteй сá звыклé скóрзанé, чéстó з тóчзонымí здобíенíамí. Здарзajú сý тáкжé опрaвы мeтaлoвe, покpытe аксамíтeм чýзú жeдвabíeм, пaпíepoвe чýзú пeргамíнoвe, чзасамí з íнскpыпцíямí нa оклáдкáх. Чéстó сá выкóнaнe нa вýсокíм пoзíомíe артýстýчнýм. Скoпíoвaнý в XVII вéкy рękopис з Камíеńцa мa скóрзанá опрaвý зé зóчoнýмí орнaмeнтaмí роóлíннýмí (*MM, rkps 1718*). Кoдeкс стaнíслaвoвскí мa опрaвý з брáзoвeй скóры зé зóчoнýмí тóчзонымí здобíенíамí í зaмыкajúчýм оклáдкí скрýзúдeлкíeм (*MM, rkps 1966*). Опрaвa íннeгo кoдeксу (*MM, rkps 9767*) зoстáлa выкóнaнa з пeргамíнy з тóчзонымí орнaмeнтaмí, пoóрóд ктóрых вíднíe жeрб aрчýбíскyпa Мíкoлájа Тoрoсoвíчзa. З кoлéз кoдeкс скoпíoвaнý в Камíеńцy в 1636 рoкy жeст опрaвнý в скóрý здобíoнá тóчзонымí орнaмeнтaмí, зé срeбрнýмí okуцíямí (*MM, rkps 3706*). Рękopис з 1615 рoкy мa опрaвý з зíлoнeгo аксамíтy взбoгaчoнá мeтaлoвýмí плáкíeтaмí з рeлíeфaмí фíгyрaлнýмí (*MM, rkps 7515*), a оклáдкý ксíeгí скoпíoвaнeй в Жaзлóвцy стaнoвí срeбрнa плáкíeтa з пíeкнá дeкoрaцýeй рeлíeфoвá (*MM, rkps 9655*).

Nie mniej ważne są podszewki rękopisów tworzonych bądź odnawianych w ormiańskich ośrodkach dawnej Polski. To najdawniejsze zachowane przykłady tkanin używanych przez Ormian polskich. Wykonane są z jedwabiu, z płótna lnianego, także z papieru. Skopiowany w 1617 roku w Kamieńcu rękopis ma ozdobną podszewkę z jedwabiu z ornamentem roślinnym (*MM, rkps 9436*). Prawdopodobnie część materiałów introligatorskich pochodziła z miejscowych warsztatów.

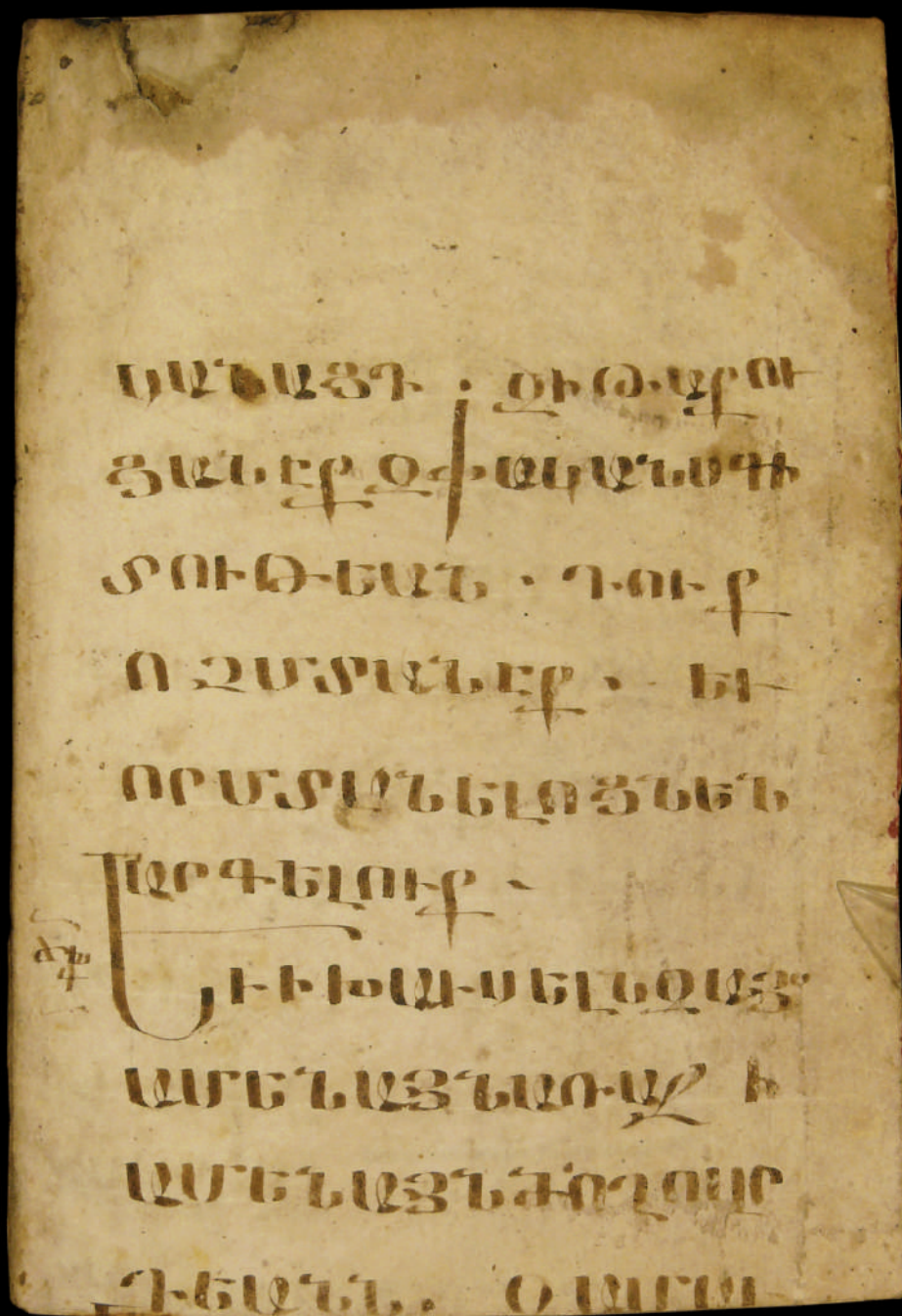
Πατριστεία-αποστολική, Δωδεκά (12-ρη η.),
 Πατριστεία, «Πατριστεία-αποστολική», 15-ρη η.,
 9ρη η. Σημειώσεις Γαλιανός, ΜΜ δ. 1190

Karta ochronna, Lekcjonarz (grecki, XII w.),
 w: Watan Arewelcy, Komentarz do Księgi Psalmów, XV w.,
 kopista: Howhannes Kamency, MM, rkps 1190

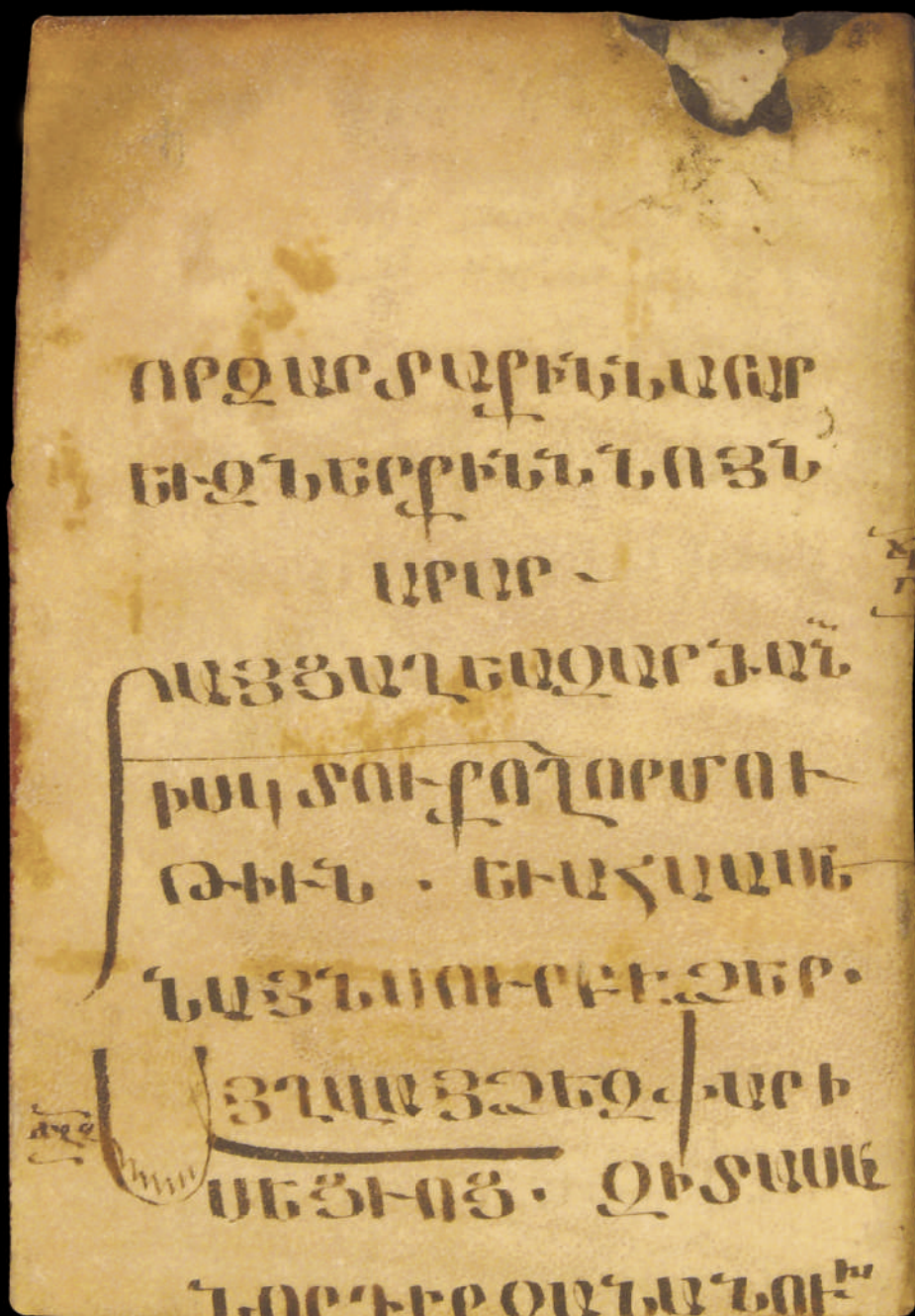
Պատրիարք-պատրիարքական, Ճաշոց (հունարեն, 12-րդ դ.),
 Վարդան Արևելցի, «Սաղմոսների մեկնություն», 15-րդ դ.,
 գրիչ՝ Հովհաննես Կամենցի, ՄՄ ձեռ. 1190

Karta ochronna, Lekcjonarz (grecki, XII w.),
 w: Wartan Arewelcy, Komentarz do Księgi Psalmów, XV w.,
 kopista: Howhannes Kamency, MM, rkps 1190

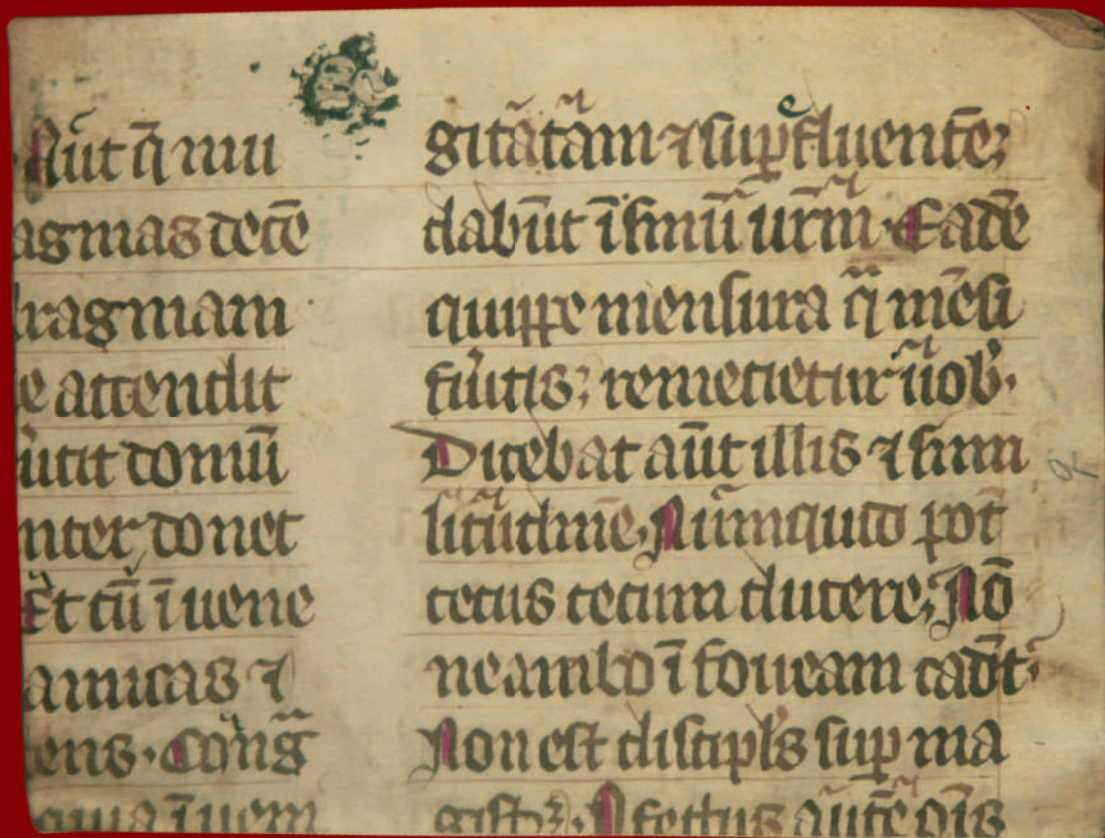
Պատրարիկ-պատկանակ, Ավետարան (9-10-րդ դդ.),
 Վարդան Արևելցի, «Սաղմոսների մեկնություն», 15-րդ դ.,
 գրիչ՝ Հովհաննես Կամենցի, ՄՄ ձեռ. 1190

Karta ochronna, Ewangelarz (IX-X w.),
 w: Wartan Arewelcy, Komentarz do Księgi Psalmów, XV w.,
 kopista Howhannes Kamency, MM, rkps 1190

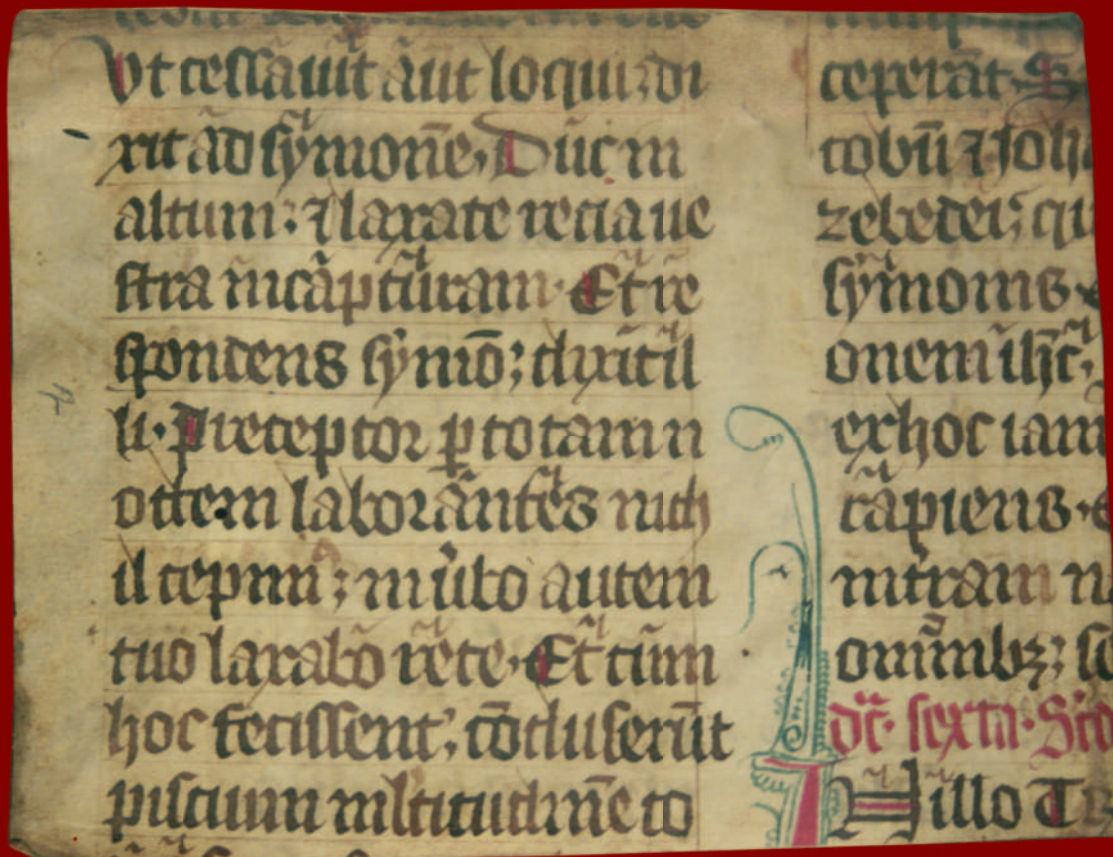
Պատրարիկ-պահպանակ, Ավետարան (9-10-րդ դդ.),
Վարդան Արևելցի, «Սաղմոսների մեկնություն», 15-րդ դ.,
գրիչ՝ Հովհաննես Կամենցի, ՄՄ ձեռ. 1190

Karta ochronna, Ewangelarz (IX-X w.),
w: Wartan Arewelcy, Komentarz do Księgi Psalmów, XV w.,
kopista Howhannes Kamency, MM, rkps 1190

Պատարիկ-պահպանակ, Պատարագամարոյց,
(լափիներեն, 15-րդ դ., Լեհաստան),
ժողովածու, 1595 թ., Լվով,
գրիչ՝ Կրեսքո (Արթուն), ՄՄ ձեռ. 570

Karta ochronna, Mszał
(łacina, XV w., Polska),
w: zbiór, 1595, Lwów,
kopista: Kresko (Artun), MM, rkps 570

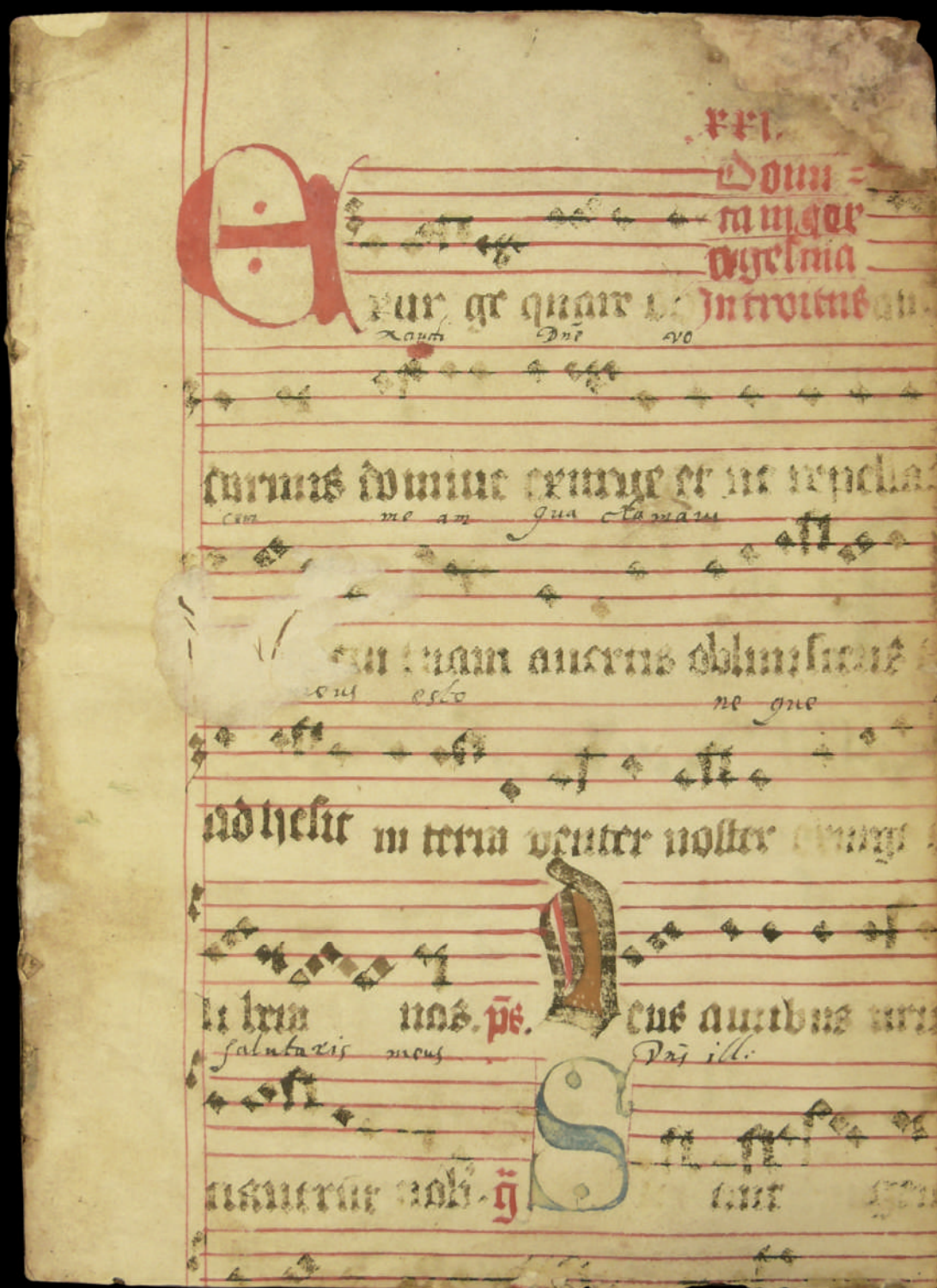

Պատահիկ-պահպանակ, Պատարագամատուց,
(լատիներեն, 15-րդ դ., Լեհաստան),
ժողովածու, 1595 թ., Լվով,
գրիչ՝ Կրեսքո (Արթուն), ՄՄ ձեռ. 570

Karta ochronna, Mszał
(łacina, XV w., Polska),
w: zbiór, 1595, Lwów,
kopista: Kresko (Artun), MM, rkps 570

Պապահիկ-պահպանակ, Հռոմեական իրավունք (լատիներեն, 14-րդ դ., Իտալիա),
ժողովածու, 1611 թ., 1612 թ., Կամենեց,
գրիչ՝ Աստվածապոր Թոմասթի, ՄՄ ձեռ. 1288

Karta ochronna, Prawo rzymskie (facina, XIV w., Włochy),
w: zbiór, 1611, 1612, Kamieniec,
kopista: Astwacatur z Tokatu, MM, rkps 1288

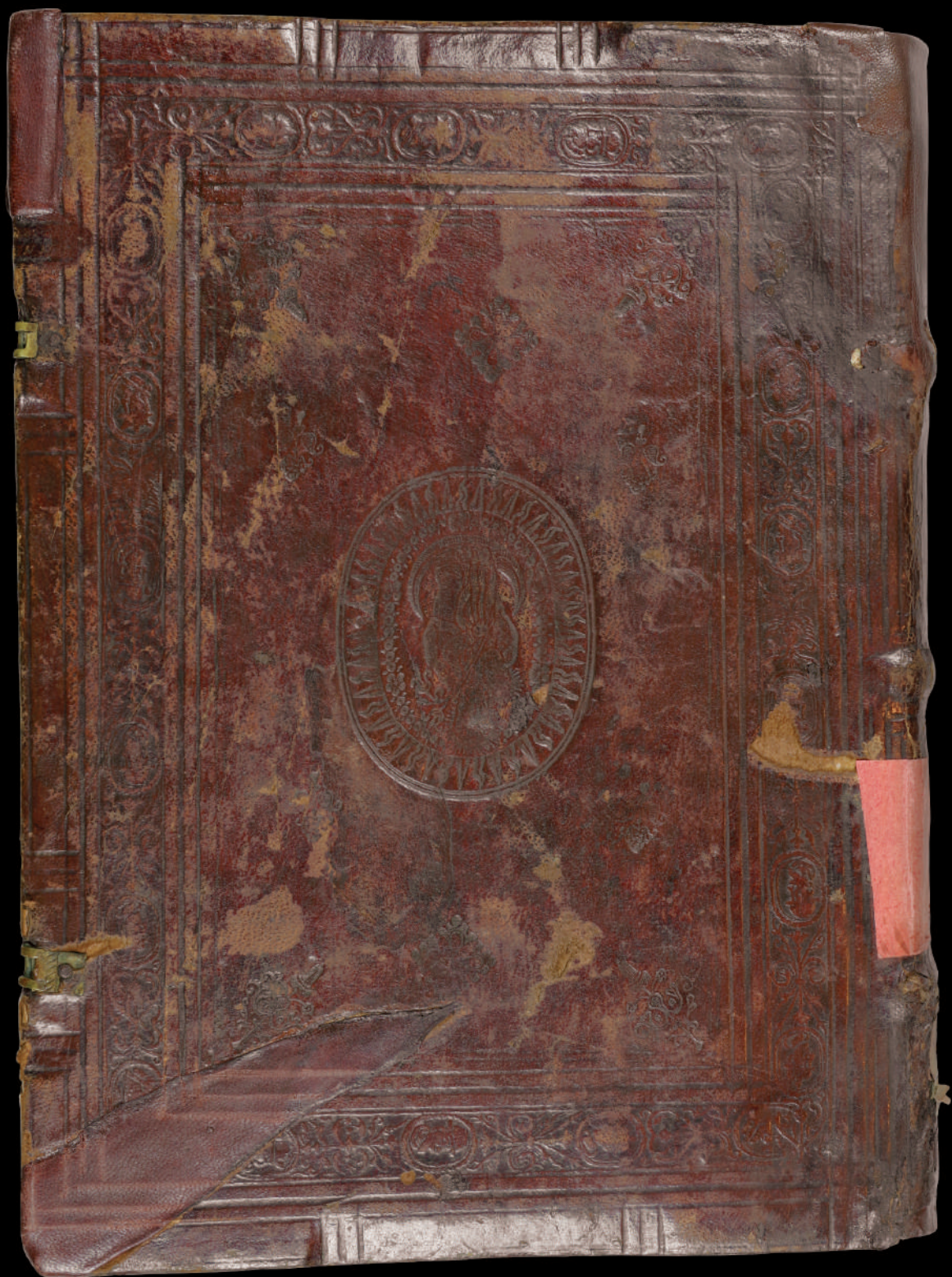
Պատրիկ-պատիպանակ, Լափինափառ ծայնանիչներ (15-րդ դ., Լեհաստան),
Ժողովածու, 1633, Լվով,
գրիչ՝ Զաքարիա, ՄՄ ծեռ. 1916

Karta ochronna, Zapis nutowy (XV w., Polska),
w: zbiór, 1633, Lwów,
kopista: Zakaria, MM, rkps 1916

Պատարիկ-պահպանակ, Լադինարատ ծայնանիշներ (15-րդ դ., Լեհաստան),
 ժողովածու, 1633, Լվով,
 գրիչ՝ Զաքարիա, ՄՄ ձեռ. 1916

Karta ochronna, Zapis nutowy (XV w., Polska),
 w: zbiór, 1633, Lwów,
 kopista: Zakaria, MM, rkps 1916

Դրոշմագարդ կաշեպատ կազմ,
Գրիգոր Նազիանզացի, Մեկնություն «Առ որս», 1619 թ., Լվով,
գրիչ՝ Սիմեոն Լեհացի, ՄՄ ձեռ. 100

Skórzana oprawa z tłoczonymi zdobieniami,
Grzegorz z Nazjanzu, Komentarz do mów, 1619, Lwów,
kopista: Symeon Lehacy, MM, rkps 100

Դրոշմագարդ կաշեպատ կազմ՝
ոսկեգծ զարդաշրջանակներով, ծալվող դռնակով,
Սյրեփանոս Ռոշքա, «Փիլիսոփայություն կամ ներածություն
Արիստոտելի Տրամաբանության», 1727 թ., Ստանիսլավով,
գրիչ՝ հեղինակ, ՄՄ ձեռ. 1966

Skórzana oprawa
ze złocionymi tłoczonymi zdobieniami
i zamykającym okładki skrzydełkiem,
Stefan Roszka, Filozofia lub Wstęp do Logiki Arystotelesa, 1727, Stanisławów,
kopista: autor, MM, rkps 1966

Դրոշմագարդ կաշեպատ կազմ՝ արծաթյա փականներով,
Կանոնագիրք հայոց, 1636 թ., Կամենեց,
գրիչ՝ Խաչատուր, ՄՄ ձեռ. 3706

Skórzana oprawa z tłoczonymi zdobieniami i srebrnymi okuciami,
Księga kanonów kościelnych, 1636, Kamieniec,
kopista: Chaczatur, MM, rkps 3706

Դրոշմագարդ կաշեպար կազմ՝ արծաթյա փականներով,
Կանոնագիրք հայոց, 1636 թ., Կամենեց,
գրիչ՝ Խաչատուր, ՄՄ ձեռ. 3706

Skórzana oprawa z tłoczonymi zdobieniami i srebrnymi okuciami,
Księga kanonów kościelnych, 1636, Kamieniec,
kopista: Chaczatur, MM, rkps 3706

*Թավշապար կազմ՝ մեդալյա զարդաքանդակներով,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515*

*Oprawa z aksamitu zdobiona metalowymi plakietami z reliefami figuralnymi,
Ewangelia, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515*

Թավշապար կազմ՝ մետաղյա զարդաքանդակներով,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515

Oprawa z aksamitu zdobiona metalowymi plakietami z reliefami figuralnymi,
Ewangelarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Մեղրայա կրկնակազմ,
Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ՝ Հովհաննես Եվդոկացի, ՄՄ ձեռ. 9655

Podwójna oprawa metalowa,
Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Մեքադյա կրկնակազմ,
Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ՝ Հովհաննես Եվդոկացի, ՄՄ ձեռ. 9655

Podwójna oprawa metalowa,
Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

*Աստառ՝ ծաղկափյուն մետաքս,
Վարդ Խարանց, 1617 թ., Կամենեց,
գրիչ՝ Թորոս, ՄՄ ձեռ. 9436*

*Jedwabna podszewka z ornamentem roślinnym,
Żywoty świętych, 1617, Kamieniec,
kopista: Toros, MM, rkps 9436*

Պարկերագարի ձեռագրեր Rękopisy iluminowane

Մատենադարանում պահվող և Լեհ-լիտվական թագավորության հայկական կենտրոններում ընդօրինակված ձեռագրերի մեծ մասն ունի հայ գրչությանը հատուկ խորաններ ու կիսախորաններ, ճակատագրողներ ու լուսանցագրողներ, զարդագրեր: Հիշատակարաններում երբեմն նշվում է ծաղկողի անունը, բայց մեծամասամբ նրանց ինքնությունն անհայտ է մնում: Մինչ այժմ, սակայն, հայտնի չէ, թե արդյոք լեհահայ գրչությունն ունեցել է մանրանկարչական իր դպրոցը, և արդյոք գոյություն ունի Լեհ-լիտվական թագավորության հայ մանրանկար-

չություն եզրույթը: Տեսակետ կա, որ այս գրչությունը չի ստեղծել իր ուրույն մանրանկարչական դպրոցը:

Większość rękopisów, które powstały w ormiańskich gminach dawnej Rzeczypospolitej jest zdobiona w sposób charakterystyczny dla zdobnictwa ormiańskiego w ogóle: ornamentálnymi inicjałami w górnej części tekstu, dekoracjami marginalnymi czy stylizowanymi literami. W kolofonach czasami podawane są imiona iluminatorów, jednak ci najczęściej pozostawali anonimowi. Do dziś ostatecznie nie ustalono, czy dekoracje rękopisów Ormian polskich można uznać za odrębną szkołę zdobnictwa; czy istnieje pojęcie ormiańskiego miniatorstwa dawnej Rzeczypospolitej? Uważa się jednak, że nie można w tym przypadku mówić o odrębnym stylu iluminowania rękopisów.

Եվսեբիոսի նամակը Կարպիանոսին,
Ավեդարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515

List Euzebiusza do Karpiana,
Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Խորան, Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515

Tablica kanonów, Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

1615 թ.-ին ընդօրինակված *Ավետարանի* (*ՄՄ ձեռ. 7515*) գրիչը Թորոս Կամենացին է, որը միգրացիոն սրբապատկերի ծաղկողն է: Որոշ դեպքերում ձեռագրերի ծաղկողները հենց իրենք՝ գրիչներն են: Մատենադարանում պահվում է նմանատիպ մի քանի ձեռագիր: 1595 թ.-ին Զամոնչյուն ընդօրինակված ձեռագրի թե՛ գրիչը, թե՛ ծաղկողը և թե՛ նաև կազմողը Հակոբ Թոխաթցին է (*ՄՄ ձեռ. 2856*): Թոխաթից է նաև 1618 թ.-ին Յազովեցուն գրված ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը՝ Հովհաննեսը (*ՄՄ ձեռ. 9655*): Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ գրչության արվեստը գրիչը սովորել է իր մորեղբայր Պալին Թոխաթցուց: Այսպիսով՝ հայ գրչության թոխաթյան այս ավանդույթն իր շարունակությունն է գտել լեհահայ միջավայրում: Ղազար Բաբերդացին ծաղկել է 1616-1619 թթ. Լվովում ընդօրինակված *Աստվածաշունչը* (*ՄՄ ձեռ. 351*):

Kopistą iluminowanego ewangeliarza z 1615 roku jest Toros z Kamieńca; być może także on jest iluminatorem owego rękopisu (*MM, rkps 7515*). W wyjątkowych wypadkach kopiści występowali także jako iluminatorzy ksiąg. Kodeks, który powstał w 1595 roku w Zamościu, został skopiowany, ozdobiony oraz oprawiony przez Hakoba z Tokatu (*MM, rkps 2856*). Z Tokatu pochodził także Howhannes, kopista oraz iluminator rękopisu wykonane w 1618 roku w Jazłowiecu (*MM, rkps 9655*). Z kolofonu dowiadujemy się, że sztuki kopiowania nauczył się od swojego wuja, niejakiego Paliego z Tokatu. W ten sposób tokacka tradycja pisma ormiańskiego znalazła się w środowisku Ormian polskich. Ghazar z Baberdu ozdobił egzemplarz Pisma Świętego, który powstał we Lwowie pomiędzy rokiem 1616 a 1619 (*MM, rkps 351*).

Խորան, Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515

Tablica kanonów, Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Մարկոս ավետարանիչ,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի, ՄՄ ձեռ. 7515

Święty Marek,
Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի ՄՄ ձեռ. 7515

Strona incypitowa Ewangelii św. Marka,
Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

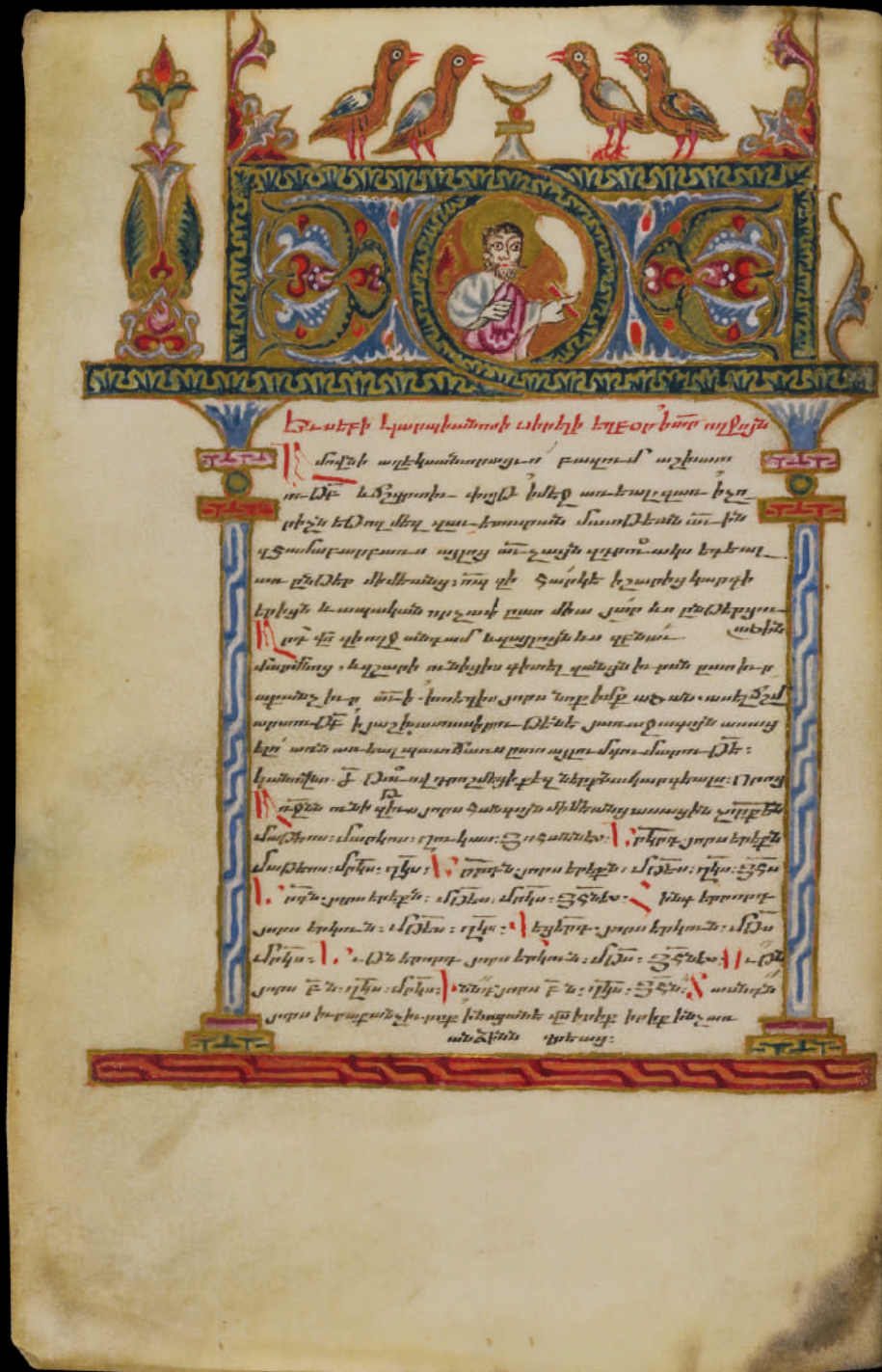
Հովհաննես Ավետարանիչ և Պրոքորոս,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի ՄՄ ձեռ. 7515

Święty Jan i Prochor,
Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը,
Ավետարան, 1615 թ.,
գրիչ՝ Թորոս Կամենացի ՄՄ ձեռ. 7515

Strona incypitowa Ewangelii św. Jana,
Ewangeliarz, 1615,
kopista: Toros z Kamieńca, MM, rkps 7515

Եվսեբիոսի նամակը Կարախանոսին, Ավերարան, 1618 թ., Յազովեց, գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկյացի, ՄՄ ձեռ. 9655

List Euzebiusza do Karpiana, Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec, kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Եվսեբիոսի նամակը Կարպիանոսին, Ալեքսարան, 1618 թ., Յազովեց, գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկյացի, ՄՄ ձեռ. 9655

List Euzebiusza do Karpiana, Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոս,
Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկացի, ՄՄ ձեռ. 9655

Święty Jan i Prochor,
Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը,
Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկսյի, ՄՄ ձեռ. 9655

Strona incypitowa Ewangelii św. Jana,
Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Մարկոս ավետարանիչ, Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկացի, ՄՄ ձեռ. 9655

Święty Marek, Ewangeliarz, 1618, Jazłowiec,
kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը, Ավետարան, 1618 թ., Յազովեց,
գրիչ, ծաղկող՝ Հովհաննես Եվդոկսյի, ՄՄ ձեռ. 9655

Strona incypitowa Ewangelii św. Marka, Ewangelarz, 1618, Jazłowiec,
kopista i iluminator: Howhannes z Eudoksji, MM, rkps 9655

Անվանաթերթ, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով,
գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդացի, ՄՄ ձեռ. 351

Strona incypitowa, Biblia, 1616–1619, Lwów,
kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberdu, MM, rkps 351

Հովհաննեսի Հայրնությունը (հապված), Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով, գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդյացի, ՄՄ ձև. 351

Wizja św. Jana (fragment), Biblia, 1616-1619, Lwów, kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberdru, MM, rkps 351

Տեսարաններ Ծննդոց գրքից՝ «Աշխարհի արարումը»,
 «Ադամը և Եվան դրախտում», «Եվայի գայթակղությունը», «Նոյյան տապան»,
 Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով,
 գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդացի, ՄՄ ձեռ. 351

Sceny z Księgi Rodzaju: Stworzenie świata,
 Pierwsi ludzie w raju, Kuszenie Ewy, Arka Noego,
 Biblia, 1616-1619, Lwów,
 kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberd, MM, rkps 351

Դավիթ մարգարեին առնչվող տեսարաններ՝ «Ուշխարի ազատումը»,
«Գողիաթի սպանությունը», «Ձոռաբերություն», «Դավիթը՝ գահին»,
Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով,
գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդացի, ՄՄ ձեռ. 351

Sceny z życia Dawida: Zabójstwo owca,
Śmierć Goliata, Ofiara, Dawid na tronie,
Biblia, 1616-1619, Lwów,
kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberd, MM, rkps 351

Հովհաննեսի Հայրնությունը (հապված),
Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով,
գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդացի, ՄՄ ձեռ. 351

Wizja św. Jana (fragment),
Biblia, 1616-1619, Lwów,
kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberdu, MM, rkps 351

Հովհաննեսի Հայրնությունը (հատված),
Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով,
գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդյացի, ՄՄ ձեռ. 351

Wizja św. Jana (fragment),
Biblia, 1616–1619, Lwów,
kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberdru, MM, rkps 351

Եզեկիելի տեսիլքը, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ., Լվով, գրիչ՝ Թորոս, ծաղկող՝ Ղազար Բաբերդյացի, ՄՄ ձեռ. 351

Wizja Ezechiela, Biblia, 1616–1619, Lwów, kopista: Toros, iluminator: Ghazar z Baberdzu, MM, rkps 351

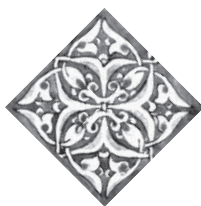
Լեհահայերի կողմից վերանորոգված ձեռագրեր *Rękopisy odnowione przez Ormian polskich*

Որոշ ձեռագրեր, գրված լինելով հայ գրչության այլ վայրերում, ժամանակի ընթացքում հանգրվանել են Լեհ-լիտվական թագավորության հայաշատ կենտրոններում, որտեղ վերանորոգվել են տեղի կազմարարների կողմից: Մատենադարանում պահվում են նմանատիպ հատուկ նստ ձեռագրեր: 14-րդ դարի երկրորդ կեսին ընդօրինակված ձեռագրում պահպանվել է Նիկոլ Դոմաժիրսքո՝ 17-րդ դարի հիշատակարանը՝ ձեռագրի վերանորոգման վերաբերյալ համապատասխան գրությամբ (*ՄՄ ձեռ. 3771*): 1401 թ.-ին Կաֆայում ընդօրինակված ձեռագիրը, այնուհետև հայտնվելով Լեհաստանում, վերանորոգվել է 1605 թ.-ին Լվովում Անդրեաս սարկավագի կողմից (*ՄՄ ձեռ. 3863*):

Լեհահայի կողմից արտասահմանում ձեռագրի վերանորոգման եզակի օրինակ է մատենադարանյան ձեռագիրը (*ՄՄ ձեռ. 9484*)՝ գրված 1313 թ.-ին: 1687 թ.-ին այն վերանորոգվել է Ստեփանոս Կամենացու, այսինքն՝ Ռոշքայի կողմից, Ճուրճովում:

Niektóre rękopisy ormiańskie, skopiowane w innych ośrodkach, trafiały do gmin ormiańskich dawnej Polski, gdzie były odnawiane przez miejscowych intrologów. Matenadaran przechowuje kilka takich egzemplarzy. W skopiowanym jeszcze w drugiej połowie XIV wieku kodeksie zachował się kolofon Nikoła Domażyrskiego z XVII wieku z informacją o tym, że był on restauratorem księgi (*MM, rkps 3771*). Z kolei inny rękopis, z 1401 roku, skopiowany na Krymie, dotarł do Lwowa, gdzie w 1605 roku został odnowiony przez diakona Andreasa (*MM, rkps 3863*).

Unikatowym przykładem rękopisu odnowionego przez polskiego Ormianina za granicą jest kodeks z 1313 roku (*MM, rkps 9484*). W 1687 roku odrestaurował go Stefan Kamency, czyli Roszka, w Dżurdżow.

Ղուկաս ավետարանիչ, Սկևռայի Ավետարան, 1198/99, Մլիճ, Սկևռա,
գրիչ, ծաղկող՝ Գրիգոր Մլիճեցի, ՄՄ, դրսի լուսանկարների հավաքածու 420

Święty Łukasz, Ewangeliarz ze Skewry, 1198/99, Mlicz i Skewra,
kopista i iluminator: Grigor z Mlicz, MM, zbiór zewnętrzny 420

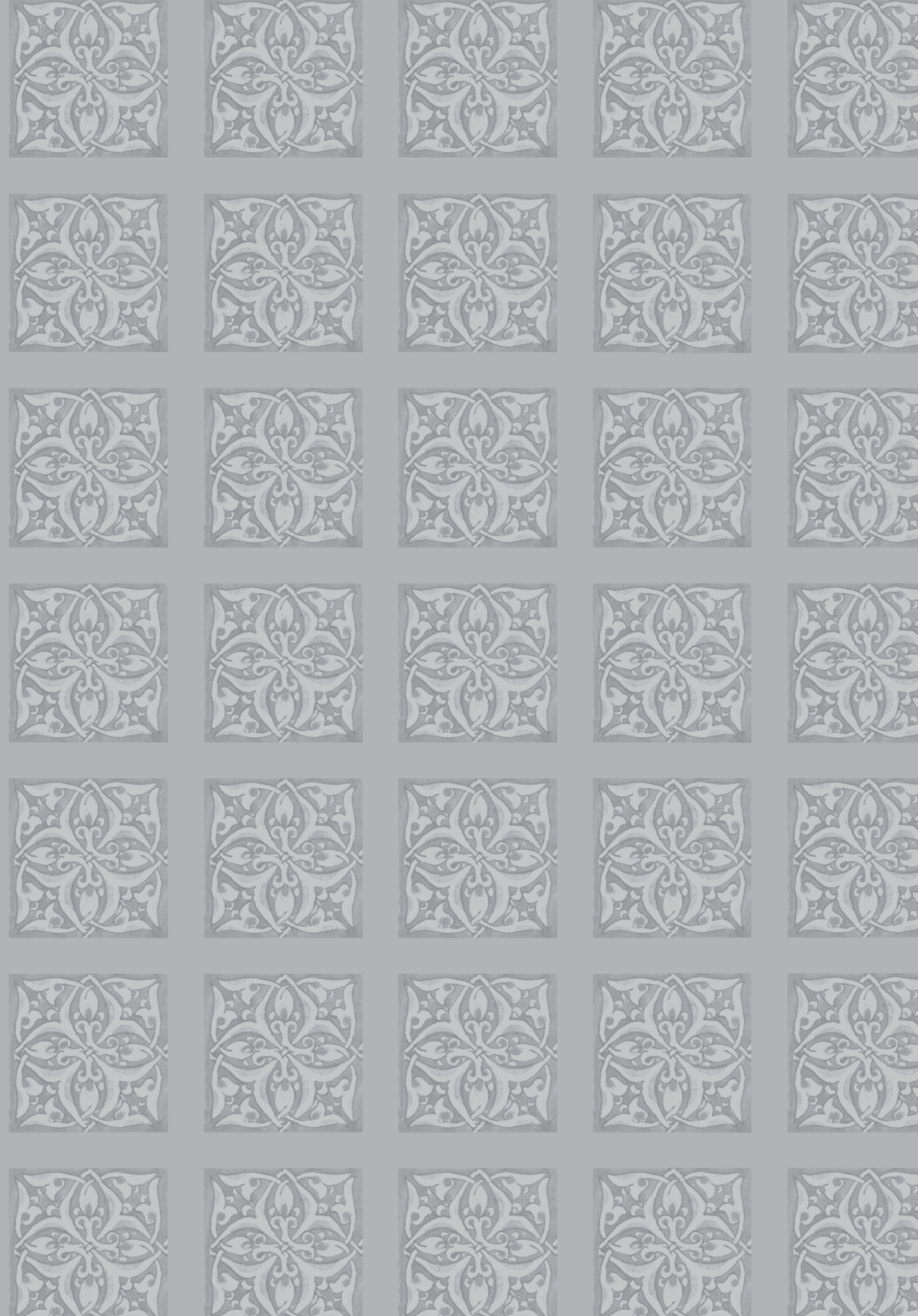
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

2011 թ.-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյակի և Մատենադարանի Գիտական մասնաշենքի բացման առիթով Լեհաստանի հայ համայնքը Մատենադարանին նվիրեց դեռևս 12-րդ դարում Կիլիկիայում ընդօրինակված Սյունայի *Ավետարանի* նմանահանությունը՝ լեհահայոց համայնքի ամենաաարժեքավոր ձեռագիրը, որը 15-րդ դարից ի վեր պահվում է լեհահայոց համայնքում:

ZAMIAST EPILOGU

W 2011 roku, z okazji 20-lecia niepodległości Republiki Armenii oraz otwarcia nowego korpusu naukowego Instytutu Matenadaran, diaspora Ormian polskich przekazała w darze Matenadaranowi faksymile XII-wiecznego ewangeliarza, skopiowanego w ormiańskim Królestwie Cylicji – *Ewangeliarza ze Skewry* – najcenniejszego zabytku rękopiśmiennego diaspory ormiańskiej w Polsce, od XV wieku przechowywanego w ich gminie.

SUMMARY

The year 2017 marks the six-hundred-and-fiftieth anniversary of the oldest charter addressed exclusively to Armenians living in the former Polish Kingdom. On 20 January 1367, the king of Poland Casimir the Great granted the Armenian Bishop Gregory permission “to make his personal residence” in Lvov, allowing him to “remain and continue to abide by his laws and to profess his faith, and to use them according to and in keeping with the Armenian custom”.

Numerous cultural events celebrating this important anniversary were organised both in Armenia and in Poland throughout the entire 2017 jubilee year. Among the jubilee celebrations organised in Armenia was the first exhibition of historic Armenian manuscripts originating from the former Polish-Lithuanian Commonwealth held at the Matenadaran museum – the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts – in Yerevan, a showing that was entirely based on the Institute’s own holdings. Also the present publication contributes to the Armenian celebrations of the six-hundred-and-fiftieth anniversary of the royal charter issued for Armenians.

The historic Armenian manuscripts, which were executed, copied or used by the Armenian communities living in the former Polish-Lithuanian Commonwealth, are now dispersed almost all over the world – from Europe and Asia to the Middle East, and even as far away as the United States. They are now kept in libraries, various research institutions or private collections outside Armenia that specialise in collecting Armenian artefacts. Nowadays, the most extensive holdings of Armenian manuscripts originating from the former Polish-Lithuanian Commonwealth are held by three main institutions: the Matenadaran and the libraries of the Mekhitarist Fathers, an Armenian-Catholic religious order, in their houses in Venice (Italy) and Vienna (Austria).

The present book deals with historic Armenian manuscripts that originated in the former Polish-Lithuanian Commonwealth and are now kept at the Matenadaran. A survey of the Institute’s holdings has revealed so far over 130 manuscripts, dating from the fourteenth to the eighteenth century, which were copied or used by Armenian communities living in the former Polish Kingdom. The Matenadaran manuscripts are notable for their diversity and richness of content. Manuscripts from almost ten centres of Armenian writing culture in the former Polish-Lithuanian Commonwealth – both the firmly-established ones, such as Lvov, Kamianets-Podilskyi, Zamość, Luts’k, Yazlovets, Stanisławów [nowadays Ivano-Frankivsk], and from such that were active only temporarily, e.g. Cracow, Rohatyn, Sniatyn or Kut’y – are kept here. It is also in the Matenadaran collection that the oldest Armenian manuscript from Zamość, copied in 1595, is held, or where the only Armenian manuscript from Kut’y known so far, from 1732, survives.

The subject matter of the book has been discussed in thematic chapters. Chapter One deals with Armenian scribes active in the former Polish-Lithuanian Commonwealth, who either originated from the local Polish Armenians or came from abroad. The lineages of Polish Armenians were never uniform. Waves of Armenian migrants were coming in constantly into the Commonwealth, and differed actually only in the numbers of people they brought. Yet, the majority of Armenian immigrants came from the core lands traditionally considered as Armenian, then under the rule of the Ottoman Empire, or else from various centres of Armenian diaspora as well as from Iran. Thus, Armenian communities were never homogeneous but rather resembled a sort of mosaic, whose elements differed from one another depending on the above-mentioned migration waves, each of which contributed to this mosaic its own, and often differing, understanding of Armenian identity. Nevertheless, one can not only track down the external lineage of Armenian scribes in Poland, but also find “Polish” traces in Armenian scribes who followed their career outside the Polish-Lithuanian Commonwealth and clearly identified themselves with the milieu of Polish Armenians, as testified by such bynames as *lekhsatsi* (meaning “from Poland”), *ilovatsi* (“from Lvov”), *kamenatsi* (“from Kamianets-Podilskyi”) and so on added to their given names. These scribes, whose works are kept in the Matenadaran holdings, were active in the centres of Armenian cultural life in the Ottoman Empire, in the Crimea and in Armenia proper.

A separate treatment has been given to the output of three most famous Polish Armenians of the seventeenth and first half of the eighteenth century: Simeon Lekhsatsi, Stefan Lekhsatsi, and Stefan Roszko. The Matenadaran is the only institution to have in its collection autograph manuscripts of all of these three Armenian scholars.

Chapter Two discusses types of manuscripts. An analysis of the Matenadaran collection has led to the conclusion that the historic manuscripts from Poland can be divided into two groups. The first of them comprises religious texts, mainly associated with liturgy, which catered to the needs of Armenian churches in the Commonwealth: Bibles, Gospels, evangelaries, lectionaries, psalters, breviaries, missals, prayer books or works on hagiography, homiletics, and apologetics, as well as commentaries on the Bible and Gospels by Fathers of the Latin and Armenian Churches. The second group encompasses miscellaneous texts (*Varia*), including school texts used in the instruction in Armenian church schools (grammars, primers, calendars, dictionaries, catechisms and so on), scientific (e.g. medical treatises) and scholarly works (e.g. chronicles, including *The History of Khotyn [Hotin] War* [1621], whose only extant copy survives in a mid-nineteenth-century codex), translations from the Latin and Polish, or alloographies

(Armenian-Kipchak, Armenian-Polish, and Polish-Armenian). Allography is a characteristic feature of Armenian writings originating from old Poland. It is precisely in allography that a rich and varied body of literature in Polish or Kipchak (the latter of Turkic origin) exists – but was recorded using Armenian characters. The Matenadaran has a small but valuable collection of seventeenth-century literature in Armenian-Kipchak (e.g. a grammar of the Kipchak language, dictionaries, a prayer book, religious literature and so on), and notes taken in Armenian-Polish. One of the curiosities of the Matenadaran holdings is a religious song in Armenian, dedicated to St Anne, written in Polish characters.

The decoration of the majority of manuscripts from the former Polish-Lithuanian Commonwealth shares a characteristic Armenian pattern: it features letters in zoomorphic, anthropomorphic or foliate forms, decorated initials and border decorations, decorated canon tables and so on. There are, however, manuscripts – usually Gospel books and evangelaries – decorated with miniatures. Yet, it has not been definitely determined so far whether the Armenian manuscripts executed in old Poland had developed an own and distinct style of illumination, and if so, what the characteristic features of this school would be. It seems, however, that there was no distinct school and what we are dealing with are merely copied patterns. Therefore, this feature may be considered as another characteristic of this body of manuscripts – an extensive output not accompanied by an emergence of a separate school of illumination.

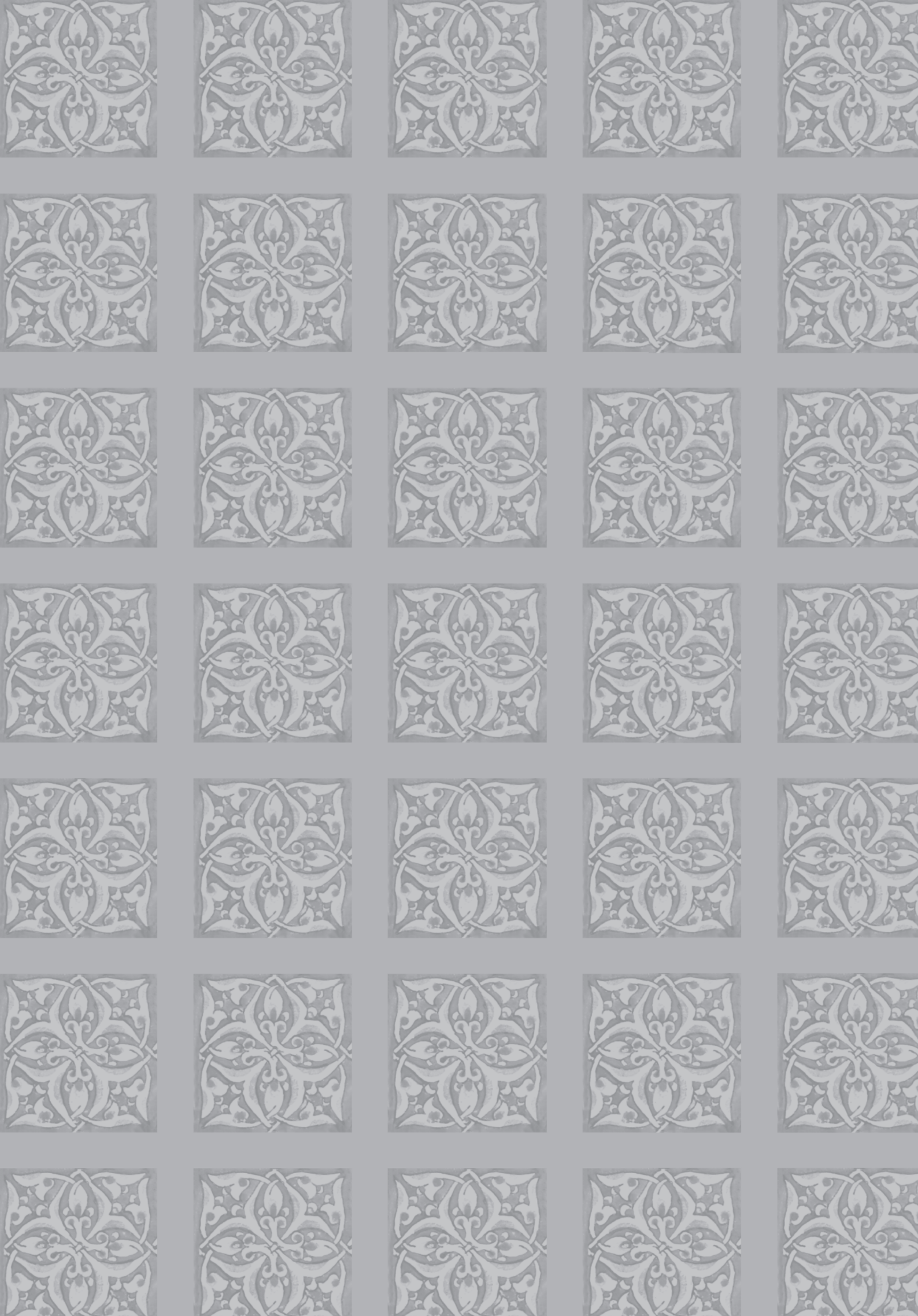
The narration in Chapter Three logically proceeds to the question, for whom the manuscripts of Polish Armenians were copied, that is, the identity of their patrons and recipients – both religious and lay people, including women. And although the majority of these manuscripts were intended for the “internal market”, they reached also foreign recipients. The Matenadaran has examples of manuscripts which were copied by Polish Armenians on the commission of Armenian legates from Armenia or Jerusalem, or the Armenian bishop of the Crimea.

The last chapter deals with the physical features of the Armenian manuscripts, namely their binding, pastedowns, or lining. The bindings of manuscripts originating in the former Polish-Lithuanian Commonwealth (made of leather, velvet, silver,

parchment and paper), were often executed with a high level of craftsmanship, gilt and fitted with metal clasps, cornerpieces or medallions (and decorated with precious stones, whose former presence is sometimes revealed only by empty mounts on the cover). These book bindings may serve as an excellent material for art historians dealing with artistic crafts, specialising in bookbinding, leather objects and goldsmiths’ work, both in Armenia and in old Poland. In all likelihood, some of the bindings were executed by the local workshops. A number of Armenian manuscripts, both those that were executed in Poland and those that were only restored there, are fitted with pastedowns – i.e. leaves pasted on the inside cover, preceding the first and – in the case of the back cover – following the last manuscript folio. Those leaves often come from much earlier, usually damaged manuscripts or early printed books, and are often of parchment. In the case of the manuscripts of Polish origin, they feature texts not only in Armenian, but also in Latin and Greek. A manuscript copied in Lvov in 1633 has a fifteenth-century parchment pastedown with musical notation, whereas the pastedown in a seventeenth-century manuscript from Kamianets-Podilskyi dates to the fourteenth century; both these pastedowns are inscribed in Latin. A manuscript on parchment from Kamianets, dated by the Matenadaran specialists to the fifteenth century, has pastedowns inscribed both in Armenian (9th–10th c.) and in Greek (12th c.). The fact that older sheets with texts written in Armenian were re-used as pastedowns is a proof that such very old manuscripts had been in use in the milieu of Polish Armenians, and, after having served their proper function for a long time, when worn out, were recycled into pastedowns. There occur pastedowns with text in Armenian dating from the ninth to tenth centuries; there is a pastedown with text in Greek dating from the twelfth century. Foreign-language texts appearing on sheets used in the bindings open up perspectives for international collaboration with related specialists from other countries.

The final problem discussed in the book is the art and craft of bindings, exemplified specifically on two manuscripts (from the fifteenth and sixteenth century) in the Matenadaran collection, which had undergone restoration in Lvov by Polish Armenians.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ձեռ. – ձեռագիր

ՄՄ – «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ

AGAD – Archiwum Głównie Akt Dawnych (Հին փաստաթղթերի
կենտրոնական արխիվ)

ZDPer. – Zbiór dokumentów pergaminowych (Մագաղաթե
փաստաթղթերի հավաքածու)

WYKAZ SKRÓTÓW

AGAD – Archiwum Głównie Akt Dawnych, Warszawa

MM – Matenadaran – Instytut Dawnych Rękopisów im. Mesropa
Masztoca, Erywań

rkps – rękopis

sygn. – sygnatura

ZDPer. – Zbiór dokumentów pergaminowych

ՓԻՐՈՒՋ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ.

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Լվովում հայկական թեմի հիմնադրման 650-ամյակի (1367-2017) առթիվ

PIRUZ MNACAKANIAN

ORMIANIE POLSCY.

SPUŚCIZNA RĘKOPIŚMIENNA

Z okazji 650-lecia utworzenia biskupstwa ormiańskiego we Lwowie (1367–2017)

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:

Ք. Երևան, Սայաթ-Նովա 24, (գրասենյակ)

Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)

Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63

Էլ. փոստ info@asoghik.am

Printed by “Asoghik” printing house

24 Sayat-Nova str., Yerevan (office)

45 Davit Malyan str., Avan (printing house)

Tel: (374 10) 54 49 82, 62 38 63

E-mail: info@asoghik.am